

Opgør om retsopgøret i 1945

13. december 1984 forsvarede professor, dr.jur. Ditlev Tamm, Københavns Universitet, ved Odense Universitet sin afhandling »Retsopgøret efter besættelsen« for den filosofiske doktorgrad. Fra oppositionen bringes her indlæggene fra første officielle opponert, professor, dr.phil. Henning Poulsen, Aarhus Universitet, fra uofficiel opponert fhv. minister Frode Jakobsen, fra uofficiel opponert direktør, cand.polyt. Ole Knutzen og fra anden officielle opponert professor, dr.phil. Tage Kaarsted, Odense Universitet. De øvrige opponenter ex auditoria var overlæge, dr.med. Jørgen Røjel, fhv. minister Per Federspiel, stipendiat, cand.mag. Steen Weidemann, højesteretssagfører Niels Klerk, kaptajn Thomas C. Sneum, formanden for Sammenslutningen af erhvervshæmmede fra frihedskampen Frede Klitgaard og advokat Vilhelm Leifer.

Henning Poulsen:

For at bruge en almindelig talemåde er det en vægtig undersøgelse, præses har forelagt. Det fornemmes fysisk, når man står med værket i hånden. Det omfatter ifølge min køkkenvægt ialt 1 kg 845 g.

Det er også et omfattende og i flere henseender imponerende undersøgelsearbejde, der ligger bag bogen. Selvom sidetallet i nogen grad skyldes de udførlige referater af kildematerialet, som præses fremlægger i forståelig og prisværdig iver efter at dokumentere sin opfattelse, rummer afhandlingen også vigtige afsnit og passager, f.eks. om Rigsdagens behandling af landssvigerlovene og den livlige offentlige debat, hvor teksten kun giver et forkortet indtryk af den omfattende viden, præses har samlet og nyttiggjort. Tankevækkende er også litteraturlistens næsten arrogante form. Her bruger mange doktorander at demonstrere deres lærdom ved en samling af titler, som går en del ud over, hvad de faktisk har udnyttet. Men præses har ikke blot – som han selv bemærker – set bort fra det samtidige debatstof. Også videnskabelige tidsskriftartikler, som er brugt og findes i noterne, er forbigået, hvor præses ikke har tillagt dem væsentlig betydning. Det kan man tillade sig, når man ikke har behov for at demonstrere sin belæsthed.

Ikke desto mindre skal jeg i det følgende gå ind på nogle punkter, hvor arbejdet kunne og burde være fortsat med større energi. Men forinden skal jeg som første opponert give forsamlingen et kort overblik over bogens indhold.

Den begynder med en præsentation af Danmark i det første besættelsesår, hvor de forfatningsmæssige organer fungerede videre, hvor Tyskland formelt anerkendte den danske regerings suverænitet, og hvor det dansk-tyske forhold reguleredes gennem en politisk mekanisme, den såkaldte forhandlings- eller samarbejdspolitik. Navnlig behandles den ekstraordinære lovgivning, som imødekom tyske fordringer og bl.a. bevirkede, at politi og domstole deltog i retsforfølgelse på områder, hvor man normalt ikke ville have idømt straf, i nogle tilfælde endog i strid med grundloven. Retsopgørets mest kontroversielle elementer udsprang af denne særprægede situation.

Dernæst følger vi opgørets tilblivelse i to kapitler. Frihedsrådet rejste i november 1943 kravet om et retligt efterspil i pjecen »Når Danmark atter er frit«, og de grundlæggende tanker heri omsatte et udvalg af jurister i et forslag til straffe- og proceslovgivning. I hovedtræk blev det godkendt fra politisk hold, og efter en kort rigsdagsbehandling blev det med visse ændringer enstemmigt vedtaget som det, der i almindeligt sprogbrug hed straffelovstillægget. Nyt i forhold til gældende lov var indførelsen af dødsstraf, straffelovgivning indført med tilbagevirkende kraft, og desuden tendensen mod kollektiv afstraffelse for medlemskab af bestemte korps. Derimod bevaredes en høj grad af normalitet i retsplejen. Særdomstole kom ikke i funktion.

Denne del af bogen rundes af med en gennemgang af interneringerne efter 5. maj, et kapitel, hvor den ophidsede stemning i sommeren 1945 træder stærkt frem.

Anden del behandler retsopgørets forløb. Det fremhæves, at anklagemyndigheden lagde en skarp kurs, som skuffede de forventninger, der fra nogle sider var næret om, at tiltale kun skulle rejses i grove sager, hvor minimumsstraffen 4 års fængsel forekom velanbragt. Under indtryk af denne kritik, som understøttedes af principielle retsafgørelser, tog Rigsdagen sagen op igen og foretog en korrektion af straffelovstillægget i 1946. Minimumsstraffen blev nedsat; men i øvrigt brød lovrevisionen ikke med de principielle retningslinier.

De enkelte arter af sager følges i et stort kapitel. Hovedparten af de 14.000 dømte faldt ind under, hvad man kaldte væbnet kollaboration, først og fremmest frivillige soldater i tysk tjeneste og en række forskellige tyske ansættelser, der indbefattede våben og/eller uniform, og hvis udøvere tilsammen kaldtes vagtmænd. Endvidere de strengere betragtede medlemskaber af Schalburg- og Hipokorpset og endelig de sager, som kunne resultere i dødsstraf: drab, tortur og angiveri. Skildringen afrundes med en gennemgang af den benådningspraksis, der efterhånden

vandt frem, så omsider i 1960 retsopgøret fandt sin afslutning ved løsladelse af den sidste livstidsfange.

Dernæst behandles en række mere specielle dele af retsopgøret. Det udredes, hvordan det kombinerede strafferetlige og økonomiske opgør med værnemagere mislykkedes, fordi de største firmaer havde haft solid rygdækning hos danske myndigheder, mens tilsvarende statstjenestemænd og andre offentligt ansatte blev afskediget på præmisser, som præses betragter med skepsis. Afskedigelse alene på grund af medlemskab af et nazistisk parti eller tyskvenlige ytringer. Det er, hvad vi i dag med et senere importeret tysk ord kalder »berufsverbot«. Et særligt kapitel er endelig viet de tyske krigsforbrydere, som dømtes på andet og i praksis mere lempeligt lovgrundlag.

Bogens tredie del behandler den skarpe debat, der førtes i efterkrigsårene, og hvori også spørgsmålet om modstandsbevægelsens drab i nødværge, de såkaldte stikkerlikvideringer, fandt deres plads. Endelig følger en kortfattet sammenligning med retsopgørene i andre lande og en sammenfattende vurdering, hvis enkelte elementer jeg i det følgende skal komme nærmere ind på.

Præses fremhæver allerede i indledningen ganske stærkt den betydning, de politiske forhold i de første besættelsesår fik i retsopgørets problematik: »Et er imidlertid sikkert«, konstaterer han på s. 20, »at samarbejdet eller forhandlingspolitikken dannede baggrund for kollaborationen. Det officielle samarbejde med besættelsesmagten var en forudsætning for en stor del af kollaborationen.« Dette tema anslås igen og igen, og det skaber unægtelig en forventning om, at præses ville undersøge de omstridte forhold under besættelsen på samme grundige og omhyggelige måde som begivenhederne efter 5. maj 1945. Denne forventning er så meget mere nærliggende, som præses i hovedsagen har søgt at holde sig fri af de skarpe standpunkter, der prægede debatten, og jeg må også tolke det som en stræben efter objektivitet, når han på s. 715 citerer den engelske historiker E. H. Carrs præcisering af, at historien er et afsluttet forløb, som det ikke længere står i vor magt at ændre. Sagt i almindelighed giver historikerens professionelle egenskaber ham ikke særlige forudsætninger for at håndtere de etiske præmisser i en vurdering. Så meget mere må han derfor koncentrere sig om de faktiske præmisser.

Når det gælder den historiske baggrund i besættelsestiden, forekommer det visse steder, at præses i lovlig høj grad har ladet sin opfattelse præge af de gængse forestillinger, vi finder i efterkrigstidens debat og ikke mindst blandt retsopgørets kritikere. Som første hovedpunkt skal jeg fremdrage de omstridte forhold omkring oprettelsen af Frikorps Dan-

mark og hvervningen til tysk krigstjeneste. Her blev problemet, om den daværende regering havde påtaget sig en sådan grad af medansvar, at det burde frikende de dømte.

Lad mig kort rekapitulere, hvad der skete efter Ruslandskrigens udbrud 22. juni 1941. Der var i måneder blevet drevet hvervning i Danmark i samarbejde mellem Waffen-SS og de danske nazister i DNSAP. Nu blev denne hvervning offentlig, og der oprettedes efter aftale mellem de samme parter et særligt dansk korps, en såkaldt legion under Waffen-SS, som fik navnet Frikorps Danmark. Dernæst henvendte partiet sig til oberstløjtnant Kryssing, som påtog sig kommandoen og trådte offentligt frem som stifter af korpset, idet han dog under den første pressekonference takkede DNSAP for at have taget initiativet til frikorpsets oprettelse. Først på dette tidspunkt kom den danske regering ind i billedet.

Hvad den foretog sig, kan deles i to punkter. Praktisk efterkom den en fordring fra den tyske rigsbefuldmægtigede om at afvige fra, hvad der hidtil havde været gældende, så officerer, der gik i tysk krigstjeneste ikke behøvede at søge deres afsked, men kunne træde uden for nummer og siden vende tilbage. Krigsministeriets skrivelse herom, som blev udsendt 8. juli 1941, rummede dog ingen opfordring til at melde sig, men talte blot om »tilladelse«. Det andet sæt af handlinger udgik fra Udenrigsministeriets Pressebureau, som 3. juli godkendte en pressemeddelelse, der vel ikke rummede nogen godkendelse af frikorpset, men dog udtalte, at Kryssing havde overtaget kommandoen med regeringens »billigelse«. Desuden blev aviser og radio pålagt at bringe hverveannoncer og forskellige opråb.

Disse handlinger har præses tillagt en så væsentlig betydning, at han ikke mindre end 11 gange i afhandlingen refererer til dem. De indgår i centrale afsnit, som ikke levner tvivl om, hvad præses mener, stærkest vel udtrykt i den afsluttende vurdering på s. 744, hvor det fastslås: »Det er ingen tilfældighed, at spørgsmålet om rimeligheden af at straffe med tilbagevirkende kraft først og fremmest blev drøftet i relation til frontkæmperne i Frikorps Danmark. Her var misforholdet mellem regeringens udtalelser og ønsker på handlingstidspunktet og den senere strafferetlige bedømmelse evident.« Man kan undre sig over, hvad præses mener med regeringens »ønsker«, men det fremgår især af formuleringen på s. 724, hvor præses fastslår, »at der var en dansk interesse forbundet med, at nogle meldte sig.«

I hovedsagen ser det ud til, at der er tale om en følgeslutning fra den fremstilling, som den daværende forsvarsminister Søren Brorsen gav efter krigen og som præses tilslutter sig. Ifølge Brorsen gav man disse

indrømmelser »for at undgå noget værre, f.eks. tvangsudskrivning«, som præses skriver på s. 728. Brorsen nævnte første gang sådanne overvejelser i Folketinget i maj 1945, uddybede dem to måneder efter i en skrivelse til den parlamentariske kommission og igen under kommissionens afhøring i juni 1947. Jeg er nødt til at opholde mig lidt ved denne forklaring, fordi den har spillet så stor en rolle i overleveringen og bl.a. blev brugt af Kryssing, da han i 1953 søgte at få genoptaget sin sag.

Det må fastslås, at der ikke forelå noget krav. I så fald måtte det være fremgået af Oluf Pedersens og P. Munchs uafhængige referater af nimanndsudvalgets møder 1. og 8. juli, da Scavenius var i krydsild om hvervingen. Scavenius kunne ikke have ladet et sådant argument ligge. Det nærmeste, vi i disse debatter kommer overvejelser af den art, er en polemisk bemærkning fra Scavenius om, at det ville have været »værre, om de direkte havde krævet mandskab«. Det er rent hypotetisk, og det samme gælder Oluf Pedersens svar, at han i så fald gik ud fra, at man svarede nej. P. Munch har ikke fundet det ulejligheden værd at medtage denne ordveksling, og dens emne lå også fjernt fra realiteterne¹.

Man skal lægge mærke til, at Brorsen ingen steder positivt siger, at der forelå et sådant skræmmende alternativ. »Det lå egentlig nær for...«, sagde han i Folketinget. »Man kunne frygte«, skrev han til kommissionen, og da han under vidneafhøringen blev spurgt direkte, svarede han undvigende². Hans udsagn kunne gå på interne overvejelser, men der må da ydermere være tale om overvejelser, han kun har kendt på anden hånd. Hans kones død og begravelse bevirkede nemlig, at han ikke opholdt sig i København fra den 28. juni til den 8. juli, altså i hele den periode, hvor diskussionen pågik. Han satte sin underskrift på skrivelserne til hærens afdelinger; men dens indhold var bestemt af hans ministerkolleger³. I hans mest udførlige fremstilling, den skriftlige redegørelse til den parlamentariske kommission, er det også klart, at han næppe kan referere til overvejelser i 1941. Han nævner nemlig risikoen for indførelse af tvangsarbejde, et system, der først indførtes i besatte lande i maj 1942, og udskrivningen af soldater i Alsace-Lorraine, der først iværksattes i august 1942, i øvrigt en fjern parallel, da det skete som led i områdets indlemmelse i Tyskland. Vi har ikke eksempler på udskrivning

1. Se Den parlamentariske Kommissions beretning IV bilag s. 586-89 (1948) og P. Munch: *Erindringer 1939-42. Optegnelser fra og om Besættelsestiden I* s. 169-79 (1967).

2. Rigsdagstidende. Folketinget 1945 sp. 245. Den parlamentariske Kommissions beretning VI bilag s. 81f (1949) og samme kommissionsafhøring st. 67f.

3. Samme st. 40f jfr. ministermødeprotokollen i samme bd. IV 30.6. – 7.7. 1941, bilag s. 443f.

af soldater i besatte lande med ikke-tysk befolkning. Hvordan man end vil forklare Brorsens forsvar for sine ministerkolleger, tror jeg, vi må konstatere, at der hverken objektivt eller subjektivt lå den slags trusler til grund for deres handlinger.

Et helt andet billede tegner sig, når vi dernæst vender os til retsopgørets hovedpersoner, de der blev dømt for tysk krigstjeneste. Spørgsmålet er, om man kan sige, de fulgte regeringens kurs; om de meldte sig, fordi regeringen i en eller anden forstand havde givet grønt lys for det.

Her som i andre sager er det afgørende, hvordan regeringens handlinger og udtalelser blev tolket. Opfattede man dem som nødtvungne, havde de ingen virkning. Men opfattelsen afhang jo i høj grad af, hvordan man selv var placeret i tidens politik.

Altså, hvem var de frivillige? Hvem var i det hele taget de mennesker, der blev dømt under retsopgøret? Det er et spørgsmål, som præses trods sin uhyre flid ikke har givet os noget svar på. Det nærmeste, man kommer en karakteristik af landssvigerne, er i indledningen på s. 22, hvor præses efter en gennemgang af Seton-Watsons skema over samarbejdsformer skriver følgende »... de »opportunistiske« kollaboratører uden ethvert idégrundlag... var i Danmark langt de fleste.« Nogen vægt synes præses ikke at have tillagt denne bemærkning, for han forfølger den ikke siden, og i hvert fald ville det også have været vanskeligt at gennemføre opfattelsen for de krigsfrivilliges vedkommende.

Karl O. Christiansen har i sine bøger, som også omtales her, blandt andet givet en politisk karakteristik, af de krigsfrivillige, som er særdeles interessant. Han konstaterede, at af dem, der meldte sig, og som ikke tilhørte det tyske mindretal, var ikke mindre end 40 % medlemmer af det nazistiske parti. Hvor mange af de øvrige, der kom fra nazistiske miljøer eller tilsluttede sig nazismen, opgav Karl O. Christiansen at undersøge, da det viste sig, at tendensen til at fralægge sig nazistiske sympatier rakte langt ind i de organiseredes rækker. Men ved folketingsvalget i marts 1943 kom trods alt kun en trediedel af DNSAPs stemmer fra medlemskredsen, så organisationsprocenten 40 – ved tilmeldingen – tyder på, at et stort og sandsynligvis meget stort flertal af de frivillige havde deres politiske ståsted i nazismen. Det stemmer også overens med det nazistiske præg, hvervningen fik i sin praktiske gennemførelse. Referater fra hvervemøder viser, at antikommunismen var sekunderet af en umiskendelig antisemitisme, og henvendte man sig på de adresser, der kunne læses på plakaterne, kom man som regel til byens nazistiske partikontor. Der var også i samtiden enighed blandt de berørte tyske myndigheder om, at hvervningen ikke var nået uden for DNSAPs kreds, og at navnlig tilgan-

gen af officerer var utilfredsstillende. Ved årsskiftet 1941-42 konstaterede lederen af det tyske hvervekontor i København da også bittert, at hans bestræbelser blev effektivt imødegået af parolen »Tjeneste i Frikorps Danmark er Landsforræderi«.

Kunne det da ikke tænkes, at regeringens tilsyneladende velvilje også havde virkning blandt nazister? Hvis man tror det, glemmer man, at modsætningen mellem nazister og ikke-nazister var skarp fra begge hold. I nazistiske kredse var regeringen et led i det mangehovede uhyre, man kaldte »systemet«, og at regeringen Stauning frivilligt skulle støtte den tyske krigsførelse var lige så fantastisk, som at regeringen Churchill skulle gøre det.

Naturligvis har der også blandt de krigsfrivillige været et antal, der må betegnes som politisk indifferente; men i denne karakteristik ligger jo allerede en væsentlig hindring for at tillægge regeringens holdning afgørende vægt. At nogle få af alle de mange, der under retsopgøret påberåbte sig myndighedernes velsignelse, også virkelig har ladet sig lede af regeringen, lader sig naturligvis ikke modbevise. Det var en mulighed, som forelå for dommeren i den enkelte sag. Men i en sammenfattende historisk betragtning må vi fastslå, at det var meget langt fra at være typisk.

Tilbage af diskussionen om Frikorps Danmark står vel egentlig kun det problematiske i at straffe med tilbagevirkende kraft. At det var en ubehagelig ting at gøre, erkendte også Frihedsrådet i november 1943; men dets motivering for alligevel at gøre det, nemlig at handlingen i gerningsøjeblikket var alment fordømt, var utvivlsomt gyldig for frikorpsset, og det store flertal har også været klar over, at lovligheden var et produkt af tysk overmagt. Regeringens holdning er nok mere diskutabel, end præses giver udtryk for; men dens betydning må anses for minimal.

Ville præses forsvare politikernes handlinger som nødtvungne, kunne man med større ret have gjort det, da han kom til Buhls radiotale 2. september 1942. Den gav måske nok et rigtigt udtryk for regeringens ønske om at få standset sabotagen, men fremkom dog efter et tysk pres, hvor truslen om krigsretssager og tyske dødsdomme var et stærkt trumfkort. Alligevel er det forståeligt og sagligt korrekt, at præses kritiserer opgøret med dem, der anmeldte sabotører til dansk politi. Her var der ikke tale om »tilladelse« eller »billigelse«, men om en klar opfordring, som gav mening på regeringens egne præmisser.

Det leder frem til det andet hovedspørgsmål, jeg vil tage op, nemlig den udeblevne proces mod samarbejdspolitikken ledende folk. Det er et emne, der strejfes adskillige gange i bogen og spiller en sådan rolle i

vurderingen af retsopgøret, at det havde fortjent sit eget selvstændige kapitel. På den måde ville det også være undgået, at præses så at sige kommer til at føre samme proces mod to forskellige hold af anklagede, skønt sammenhængen mellem deres mulige forseelser er mere kompliceret end som så.

Noget tyder på, at præses egentlig ikke kan lide politikere. Det er således forunderligt, at han på s. 278 tillægger den tidligere forsvarsminister Brorsen et særligt ansvar for hvervningen til Frikorps Danmark, mens han om den upolitiske justitsminister Thune Jacobsens ansvar for, at kommunisterne i Horserød ikke blev løsladt 28. august 1943 skriver på side 617: »Der kan næppe med rette pålægges Thune Jacobsen et større ansvar end de øvrige regeringsmedlemmer«. Bortset fra, at de nærmere omstændigheder i de to forhold peger i modsat retning, må man undre sig over, at en forsvarsminister skulle være mere ansvarlig end en justitsminister, og kan da få den sære tanke, at den sidstnævnte bliver dømt mildere, fordi han ikke tilhørte politikerlavet. Det kunne da også forklare, at Scavenius spiller en så påfaldende tilbagetrukket rolle, som det for øvrigt også var tilfældet under retsopgøret.

Præses skriver ingen steder med rene ord, at de ledende politikere, som bar samarbejdet med tyske myndigheder under besættelsen og heri inddrog væsentlige dele af det danske samfund, efter krigen skulle have været indklaget for domstolene. Men hans forklaringer på, at det ikke skete, tegner et billede af et forslagent, noget lusket folkefærd, der forstod at smyge sig uden om ansvaret, en opfattelse vi også finder blandt retsopgørets kritikere, og som vel i øvrigt er gængs mytologi.

Mere vaklende er forklaringen på, hvad præses selv på s. 728 betegner som »formentlig retsopgørets største problem«, nemlig at politikerne ikke blev anklaget. Præses har faktisk flere forklaringer. På s. 386 taler han om »en af de mange konsekvenser af besættelsestidens politik, der som forholdene omkring regeringsdannelsen efter besættelsen udviklede sig, ikke blev draget«. Politikerne skulle altså have klaret frisag ved forliget med modstandsbevægelsen og den fælles regeringsdannelse i maj 1945. Men blader vi længere frem, ser vi på s. 609, at den parlamentariske kommission tillægges afgørende betydning. Det siges polemisk, at »politikere kom for politikernes domstol«, at de selv bestemte »hvilken målestok der skulle anlægges på den politik, der var blevet ført under besættelsen«. På næste side kritiseres den parlamentariske kommissions inefektivitet og langsommelighed, og præses bemærker, at »set fra politikernes synspunkt var der naturligvis indlysende fordele knyttet til den valgte

fremgangsmåde«. Om den konklusion, der blev draget i 1955, hedder det på s. 613, at »den parlamentariske kommission havde rensset politikerne«, og således er der lagt op til kapitlets elegante udgangsreplik på s. 619: »Forhandlingspolitikken dækkede de handlinger, der var foretaget, og den parlamentariske kommission dækkede forhandlingspolitikken.« Vi må altså nu forstå, at spørgsmålet om en almindelig proces mod de ledende samarbejdspolitikere i hvert fald i princippet var svævende endnu 10 år efter befrielsen.

Det forekommer mig, at sagen forholder sig endnu enklere. Jeg kan nemlig ikke se, at modstandsbevægelsen på noget tidspunkt har fordret et retligt opgør med de ledende politikere under besættelsen. I hele afhandlingen nævner præses kun en enkelt bemærkning af en tidligere modstandsmand (s. 565), som fandt det uretfærdigt, at »visse politikere« gik »ram forbi«, og det kan ikke veje tungt mod Frihedsrådets standpunkt.

I »Naar Danmark atter er frit«, tog Frihedsrådet klart og utvetydigt afstand fra et retligt opgør med forhandlingspolitikkenes mænd og forlangte kun undersøgelse af specielle forhold, som eventuelt kunne give anledning til rigsretssag. Præses refererer dette afsnit på s. 610, men synes ikke at have draget konsekvensen af det, nemlig at så var der ikke rejst nogen fordring om proces mod regeringerne og deres politik. Så havde den parlamentariske kommission, der blev nedsat i nøje overensstemmelse med Frihedsrådets fordring, ikke til formål at belyse og bedømme forhandlingspolitikken, men kun at undersøge, om måske enkelte politikere havde vist sig forsømmelige eller misbrugt deres embede i unational hensigt. Det er noget helt andet, og længere strakte Frihedsrådets fordring faktisk ikke. Jeg kan ikke nå til andet resultat, end at præses sætter skulderen mod en åben dør. Der var ikke tale om, at politikerne klarede frisag på nogen smart måde. Der var slet ingen sag.

I det længste kan man undre sig over, at kravet om et retligt opgør ikke blev rejst, hvilket straks er et mere u håndgribeligt problem. Præses nøjes med at betegne Frihedsrådets udspil som »meget moderat« og pege på, at regeringernes legitimitet ikke blev bestridt. En nøjere analyse af dokumentet og dets politiske kontekst ville dog have vist, at et almindeligt retligt opgør med forhandlingspolitikken ville være et brud med afgørende grundsætninger.

Først må man erindre, at modstandsbevægelsen havde et demokratisk ståsted. Præses refererer en fransk forsker, som har betragtet opgørene med politiske modstandere som påvirkning fra totalitære ideologier, og sådan ville denne tanke også blive opfattet i Frihedsrådet. At retsforfølge

sine politiske modstandere – det var, hvad nazisterne gjorde, og det ville Frihedsrådet på ingen måde efterligne. Derfor ville man heller ikke kriminalisere medlemskab af DNSAP.

Endnu et moment talte i samme retning. Det gælder den begrundelse, man gav for lovgivning med tilbagevirkende kraft, og som i øvrigt i mere udarbejdet form blev gentaget af Busch-Jensen i hans kommentarer til straffelovstillægget. De handlinger, man ville kriminalisere, havde – det var begrundelsen – allerede i samtiden været almindelig fordømt, så det måtte være klart, at lovligheden var en følge af landets ufrihed. En almindelig politisk proces, som den førtes mod Vichy-styret i Frankrig, ville bryde så fundamentalt med denne forudsætning, at den alene af den grund var udelukket.

Frihedsrådet *ville* et opgør med forhandlingspolitikken; men det skulle være et politisk opgør, ikke et juridisk. Det var ikke et tilfældigt eller »moderat« standpunkt. Det var en konsekvens af retsopgørets fundament.

I visse andre forhold kan vi se, at kursen blev skærpet. Jeg tænker ikke på dødsstraffen, men på kriminaliseringen af nazistisk propaganda, som Frihedsrådet også oprindeligt havde taget afstand fra. Også de folk ville man overlade til almenhedens dom; men her kom det moment ind i billedet, at nazistisk og tysk propaganda var nært beslægtede begreber, og de anklagede kunne tillægges medskyld i kriminaliserede handlinger. Og her var betingelsen også opfyldt, da denne propaganda godt kunne siges at have været alment fordømt i samtiden.

Når det altså ikke var meningen at dømme regeringsmedlemmerne, men nok f.eks. deres embedsmænd, kunne det se ud, som om opgøret på forhånd var skævt, at de i toppen skulle gå fri for at sige det populært. Men det er bagklogskab. Der er ikke rimelig tvivl om, at Frihedsrådet i november 1943 gik ud fra, at det politiske opgør ville blive effektivt, at den rigsdag, der skulle vælges snart efter befrielsen, ville komme til at bestå af nye mænd, af folk, der repræsenterede modstanden, mens de politikere, der havde samarbejdet med tyskerne, ville være færdige. Ellers kan man vanskeligt forklare den vægt, man i pjecen lagde på, at valget kom hurtigt, og at den parlamentariske kommission blev nedsat af den nye rigsdag. Havde denne forudsætning holdt, var det ikke blevet politikere, der skulle granske de gamles forhold. Det er også værd at bemærke, at udrensningen blandt tjenestemændene følger efter den politiske udrensning. Der var ikke tale om straf, men om afskedigelse, og den retlige form var nødvendig, da tjenestemænd ikke vælges.

Hvad der fik denne del af retsopgøret til at virke skæv, var den politi-

ske forudsætning, der bristede, da det ved folketingsvalget i oktober 1945 viste sig, at den befolkning, hvis retsbevidsthed man påberåbte sig, i hovedsagen ikke vragede deres gamle politiske ledere.

I øvrigt kun nogle få ord om den parlamentariske kommission. At dens arbejde var uprofessionelt, at navnlig dens afhøringer var parodiske, når medlemmer talte i munden på hinanden, så vidnet næppe kunne komme til orde, den kritik er evident, og man må også give præses medhold i, at dens resultater ikke berettigede så lang en arbejdsperiode. Det er vanskeligere at se, at en fremskyndelse kunne have påvirket retsopgøret i øvrigt. Præses skriver på s. 611, at kommissionens langsommelighed formentlig var »et af de mest belastende og kritisable momenter i forbindelse med retsopgøret som helhed«. Som eksempler nævnes først og fremmest Frikorps Danmark, som jeg har været inde på, dernæst »den ekstraordinære lovgivning og kommunisternes forhold«, som ingen blev dømt for, så en skrivelse fra Socialministeriet, som måske kunne aflaste Tysklandsarbejderne der jo heller ikke blev dømt, og endelig regeringens holdning til de store værnemagtsarbejder, som jo allerede blev klart belyst i sagen mod Wright, Thomsen og Kjær. Præses nævner også et eksempel på forhold, der ikke blev undersøgt, nemlig Indenrigsministeriets cirkulære til amtmændene, som 29. august 1940 blev pålagt at pleje selskabelig omgang med de lokale tyskere. På dette punkt forstår jeg ikke helt præses. Det forekommer klart, at han betragter tjenestemandssagerne som alt for vidtgående, og derfor har han da også selv undersøgt, hvad den parlamentariske kommission negligerede. Hans eget resultat, som næppe lader sig anfægte, kunne dog kun have tjent til at skærpe disse sager. For mig at se fremlægger han to punkter i anklagerens favør, nemlig for det første, at det oprindelige cirkulære, som var kendt af tjenestemandsdømstolen, blev afløst af en svagere henstilling, for det andet, at amtmændene reagerede stærkt mod regeringens pålæg, hvorfor man bedre kunne forlange, at andre embedsmænd skulle negligere det. I forsvarerens favør finder jeg intet.

Jeg kan derimod være enig i, at det kunne have gavnet diskussionen helt op til denne dag, om vi havde haft en kommission af samme format som den norske undersøgelseskommission, der ikke blot samlede kilder, men også underkastede dem en kyndig, historisk analyse og forstod at placere omstridte handlinger i deres virkelige sammenhæng. Det gav diskussionen et solidere grundlag. Om de danske kolleger må man stort set sige, at de ikke vidste, hvad det var, de ledte efter, og derfor kunne de kun gøre, hvad de gjorde, nemlig registrere og referere, hvad de nu fandt.

Jeg bør afslutte disse kritiske bemærkninger med at præcisere deres rækkevidde. For det første er det jo nu i dag min opgave at være djævelens advokat og derfor ret ensidigt trække kritisable momenter frem. Det rummer ingen dom over afhandlingens substans. For det andet vil man bemærke, at kritikken generelt går på opgørets politiske sider, som ligger i yderfeltet i en retshistorisk undersøgelse. På det grundlag kan jeg ikke antaste afhandlingens centrale, saglige indhold, men kun de vurderinger, som præses lovlig oplagt har kastet sig ud i. Alt i alt forekommer det mig, at han på flere punkter har fældet for hård en dom over retsopgøret, har fået det til at tage sig mere urimeligt ud, end det var, og dette ser jeg som et resultat af, at han ikke i tilstrækkeligt omfang har analyseret de politiske præmisser.

Det er jo menneskeligt at standse op, når man har fundet et standpunkt. Navnlig en afvisende holdning foranlediger mange til at indstille analysen i stedet for at fortsætte og søge at forklare også det urimelige. Jeg skal derfor runde oppositionen af med at rejse et spørgsmål – ikke en kritik, men et spørgsmål – som forekommer mig at stå ubesvaret i kredsen af problemer omkring retsopgøret. Det gælder den aggressive folkestemning, som præses med rette tillægger stor betydning for, at opgøret fik et omfang, der næppe var forudset fra nogen side, og at retspraksis blev så hård, som tilfældet var. Hvad indeholdt denne folkestemning? Hvad var dens baggrund?

Krigens atmosfære, krigens oplevelser, angsten som kilde til aggressivitet, det er kendte fænomener, som let lader sig genkende i den hede sommer 1945, og som utvivlsomt indeholder en god del af forklaringen. Men er der ikke også tale om et fænomen af mere generel karakter? Er det ikke sådan, at man normalt i befolkningen – og det vil sige hos os alle sammen – finder en tendens til at ønske hårdere straffe, end myndighederne finder rimeligt? Måske ikke i enkelttilfælde, og især ikke, hvis man kender dem personligt, men generelt. Det er meget tankevækkende at sammenligne situationen under retsopgøret med resultatet af den opinionsundersøgelse, Observainstituttet foretog i 1973 af synet på retspraksis i en lang række forhold. Ved så at sige alle former for lovovertrædelse delte de adspurgte sig i to store grupper, nemlig dem, der ville have straffet »noget strengere« og dem, der ville have straffet »meget strengere«. Lemfældighed fandt man kun over for dem, der undlod at betale TV-licens. Resultatet tyder på, at vi næppe skal ønske os straffeloven sendt ud til folkeafstemning.

Men var det ikke i nogen grad det, der skete i 1945? Fik retsopgørets

forløb ikke præget af den usædvanlige offentlige opmærksomhed, det var omgivet af, og hvis gennemslagskraft voksede som følge af myndighedernes svækkede stilling – her i Danmark som i andre lande? Det er et problem, som falder uden for afhandlingens undersøgelsesfelt. Men det er vigtigt for at forstå retsopgøret i større historisk sammenhæng, og det bør derfor rejses.

Der står nu blot tilbage for mig at ønske præses til lykke med en indsats, som han i høj grad kan være bekendt. Kan vi stadig være uenige om vurderingen, og kan vi stadig diskutere forklaringen, har vi nu gennem præses' afhandling fået at vide, hvad retsopgøret var, og hvordan det hang sammen. Det er ingen ringe fortjeneste. Det er næsten så langt, som en historiker kan nå.

Frode Jakobsen:

Ærede præses! Det er et kæmpearbejde, De har præsteret. Med flid og omhu. Og – tror jeg – ønske om retfærdighed. De har bestræbt Dem på at sætte Dem ind i den tid, De skriver om. Men – jeg mener ikke, det er lykkedes særlig godt for Dem.

Det er blevet mode, et tegn på liberalitet, at fremstille det danske retsopgør som en skandale. Den mode vil jeg ikke deltage i. Og alligevel kan jeg ikke godkende Deres opstilling (s. 716) af graderne af tilfredshed med det retsopgør. De har anbragt mig på den yderste fløj som den mest tilfredse – selvtilfredse, måske. »Retsopgøret lykkedes bedre i Danmark end i noget andet land«. Det skal jeg nok have sagt. Er det for øvrigt forkert? Kan De pege på et andet land, hvor det gik bedre?

Men som det står her, er det et halvt citat. Det, som De har skåret fra, er en sørgmodig konstateren af, at opgøret i Europa intetsteds skete uden at slå dybe sår, heller ikke i Danmark.

De beklager Dem (s. 657) over, at kritik af retsopgøret – med alt det, som De drager ind – opfattes som kritik af modstandsbevægelsen. De to former for kritik skulle ikke have noget med hinanden at gøre. Det har De kun halvvejs ret i.

Vort land havde været delt. Der var nogle, som så, at vor civilisation var ved at gå under, som hørte skrigene ude fra Europa. Der var andre, som stoppede fingrene i ørerne. Nogle, som så, at der var krig, andre ikke.

Bag størstedelen af kritikken ligger den forskel. Det var forskelligt,

hvad de forskellige ville kriminalisere. Nogle ville kriminalisere det, som modstandsbevægelsen kaldte krigshandlinger, men ikke det, som modstandsbevægelsen kaldte landsforræderi.

Det er som to verdener – hvad enten vi tager de samtidige, som krigen gik hen over hovedet på, eller en ny generation, som ikke kan leve sig ind i den tids angst og harme. De hører til den sidste kategori – men De har i en usædvanlig grad lyttet til de gamle.

De er en superjurist. Det ord er ikke ment udelukkende som en anerkendelse. For den fundamentale misforståelse hos Deres læremestre fra dengang og hos Dem selv er forveksling af jura og krig.

S. 714-15 vender De Dem mod en historieopfattelse, som De – sammen med nogle andre yngre historikere – tildeler mig. De kalder den »uhistorisk og følelsesladet«. Lad os bare drøfte forholdet »mellem dem, der har gennemlevet noget, og dem, der bare har læst noget om det«, som De citerer mig for.

Det har De fået galt i halsen. Når jeg mener, at samtidighed *undertiden* er en fordel, så er det ikke sympatier eller antipatier, jeg tænker på. De kan udmærket være et minus. Nej, det er *kendskab* – for min skyld gerne *koldt* kendskab – til det, som rørte sig i et folk. Det er ikke *historikerens egne* følelser, jeg taler om. Det er historikerens *kendskab* til følelser, tanker, motiver. Og dermed forståelse for en historisk situation. For de følelser er realiteter – *historiske realiteter*. Uden kendskab til dem er en historiker ilde faren. Og især over for tider, hvor folk tænkte anderledes end ellers.

Jeg mener bestemt ikke, at man kun kan skrive sin egen tids historie – som det er blevet forvrænget til. Men at alt andet lige er det en fordel, ikke med sympatier og antipatier, men med kendskab til det, der bevægede et folk, og som man ikke lige så godt kan finde frem til i papirer.

Deres bog hedder »Retsopgøret efter besættelsen«. Retsopgøret vil jeg overlade til andre. Det har aldrig været mit gebet. Jeg kan dog ikke holde én bemærkning tilbage: At Deres bog har givet mig en forunderlig oplevelse: en tilskyndelse til at forsvare de politikere, som jeg altid har følt mig i en grel modsætning til.

Men De har taget et par områder med, som ikke har noget med retsopgør at gøre. Igen er min indvending, at De sammenroder jura og krig.

De tager nogle beklagelige forløb efter den 4. maj med – og stikkerlikvideringerne. Deres begrundelse er (s. 657), at de to ting spillede en stor rolle i debatten dengang – i Rytters tid. Men fordi andre har pløret det hele sammen, behøvede De da ikke også at gøre det.

Vor store angst var »de lange knives nat«. Vi så, hvordan det gik i de

lande, der blev befriede før os. Interneringerne, som var krævet af vore allierede, havde to formål: At undgå selvtægt, at forhindre danske nazister i at falde kæmpende styrker i ryggen. Her er det for en historiker værd at vide, at endnu den 2. maj fik modstandsbevægelsen fra de allierede ordre til at være rede til at kæmpe.

Vi vendte os mod selvtægt. Det lykkedes ikke – konstaterer De. Nej – ikke til 100 procent. Nogle få modstandsfolk har ikke forstået, at nu havde klokken slået. Nogle unge mennesker, som havde oplevet kammerater dø for angivere, forstod ikke – koldt og klart, som De ville have gjort – at den stikker, de var sat til at uskadeliggøre, blev fredhellig, da kapitulationen lød.

De mænds indsats havde været nødvendig for det, som vi alle sammen bad for: Danmarks anerkendelse som allieret før de allierede – russere eller englændere – kom. Men de forløb sig.

De får de overgreb til at svulme. De gør det ved at rode tingene sammen: Regulære gadekampe – det blev besættelsens blodigste døgn – modstand ved interneringer. Det var ikke selvtægt. Det var ikke det, vi kaldte »de lange knives nat«. Jeg har hidtil troet, at der kun var et par tilfælde af det. De har belært mig om, at der nok var fem. Vist er det en fattig trøst, at der i Frankrig, efter Raymond Aron, var 40.000, som blev dræbt uden lov og dom. I André Thérive »Les trahisons«, med forord også af Aron, står der 110.000. Den vaklen – 40.000 eller 110.000 – viser i hvert fald, at de ikke gik lige så meget i detaljer som vi.

Også stikkerlikvideringer var krig og havde ikke noget med retsopgør at gøre. Det var aldrig spekulationer, om nogen ville stå til dødsstraf bagefter eller ej, men udelukkende om, hvor farlig en person var i det pågældende øjeblik. Det har De ikke holdt fast ved. Det røber Deres forargelse (s. 689) over, at man havde, ikke likvideret, men *forsøgt* at likvidere en mand, som bagefter bare fik 2 års fængsel for angiveri.

De accepterer nødvendigheden af de drab – tøvende og modvillig. De kunne godt have slået det fast anderledes absolut: Uden danske angivere ville det tyske politi have stået hjælpeløst.

Nogle af myterne har De heldigvis set igennem: At der var en øverste domstol for landet. At det var Frihedsrådet, som fældede dommene.

Hvad var da Frihedsrådets ansvar? At vi på et tidspunkt indså den uundgåelige konsekvens: Man kunne ikke ødelægge våbenfremstilling til tyskerne, ikke standse tyske soldater på vej til fronten, ikke redde flygtninge over Sundet – medmindre man uskadeliggjorde dem, der forrådte de aktiviteter.

Men De hævder, at Frihedsrådet havde skabt to forestillinger, som ikke

holdt: At alle de dræbte vitterligt først havde begået et angiveri. At enhver, som havde haft med en likvidering at gøre, bagefter ville stå frem og kræve den behandlet af en domstol. Jeg hører Rytter om den! Men begge dele er forkert.

Først ideen om, at den enkelte skulle træde frem. De støtter Dem på et eneste illegalt blad. En ædel tanke i et af de smukkeste illegale blade – men en forestilling, som kun kunne opstå i en vis afstand fra kampen med våben.

»Mordere« var der blevet råbt efter de mænd – under krigen, af selve de samarbejdende partier. Og morder blev der råbt af folketingsmedlemmer efter befrielsen. Derfor havde vi givet dem et løfte – et løfte, som var nødvendigt for kampen.

Over for den kriminalisering af sabotage og stikkerlikvidering, som var der fra første færd, tog Frihedsrådet et ansvar på sig: Ingen skulle trækkes for domstole og politi for noget, som han i ærlighed havde udført som en krigshandling. Men så kunne Frihedsrådet naturligvis ikke dukke hovedet selv.

Livet skulle kunne leves bagefter – i det Danmark, der forblev delt. Også i de små samfund, hvor den »myrdede«s efterladte ville kende »morderen«. Jeg håber, De kan høre gåseøjnene.

Tit kunne der sås tvivl. Ikke om skyld – så blev der givet oprejsning. Men om det nu også havde været strengt nødvendigt. Vi oplevede, at mange tog deres eget liv. Ikke fordi de mente, at de havde handlet forkert, men fordi de tyndslidte nerver ikke kunne bære også mistænkliggørelsen fra landsmænd.

Der kræves ikke sympati for de mennesker – De mener jo, sympati blænder – men der kræves en historikers forståelse af arbejdsforhold, situation.

De konkluderer (s. 693): »Modstræbende måtte man gå med til at foretage en undersøgelse af visse stikkerlikvideringer, og fra 1947 – men også først da – gav man de oplysninger fra sig i skriftlig form«. Det er ikke en fejltydning. For De kalder et andet sted (s. 684) en oprejsning i 1947 en af de første.

Men det er jo direkte forkert. Både »modstræbende« og *tidspunkt*. Oprejsning var der enighed om før regeringsdannelsen. Den 3. oktober 1945 meddelte jeg Landstinget, at der sikkert var foregået fejllikvideringer, og at frihedsbevægelsen var ivrig for oprejsning. I april 1946 har der foreligget tre af de ni oprejsninger. Jeg mener, at alle oplysninger, som har ført til oprejsning, har modstandsbevægelsen ved egen indsats fundet frem til.

Tre ting stod altid klart for Frihedsrådet – og for regeringen: Det skulle slås fast, hvilke drab modstandsbevægelsen havde ansvaret for. Hvis der var sket en fejl, skulle oprejsning gives. Hvis der var sket en forbrydelse, skulle den straffes.

Om de punkter skriver De i en fodnote (s. 667), at de kan være en efterrationalisering af Frode Jakobsen. Jeg tør da heller ikke garantere for, at de blev opstillet i punkter som a) b) c). For de var en *selvfølge* – for modstandsbevægelsen og for samlingsregeringen. Jeg ved ikke, hvad den formodning om en »efterrationalisering« skal til.

Den anden falske forestilling, som Frihedsrådet skulle have skabt, var, at ingen blev dræbt, som ikke først havde begået et fuldbyrdet angiveri. Men fuldbyrdet angiveri – det var jo netop det, vi ville forhindre. Her ser man forskellen mellem jura og krig – en hurdle, som De trods god vilje aldrig kommer over.

Deres bevissted er Frihedsrådets udtalelse i januar 1944 om, at de da dræbte havde udleveret landsmænd til Gestapo. Men det er jo ingen erklæring om *retningslinier for stikkerdrab*. Det er en – korrekt – udtalelse om det bestemte lille antal stikkere, som på det tidspunkt var blevet dræbt. Og et gensvar på politikernes påstand om, at det var drab efter anskuelser.

Krigen skærpedes. Vi burde måske have udsendt en udtalelse senere, for at den misforståelse ikke skulle opstå, som De også er faldet for. Men det er en misforståelse, som vi ikke anede eksisterede før Rytters påstand i sommeren 1945.

Ført á jour, siger De. At det var forebyggelse, ikke straf. Men det står der jo allerede – i den samme erklæring: Ikke straf, men forebyggelse. Jeg tror, at det store flertal hele tiden forstod det: Formålet var at forebygge et angiveri, ikke at straffe det bagefter.

Men jeg indrømmer, at det ikke er med højt hævet hoved, jeg imødegår Dem. Ordet stikker blev devalueret – af illegale blade, af folket.

»Vi var under besættelsen optaget af andet end formuleringer.« Sådan citerer De mig. Jeg hører juristens harceleren, ja forargelse. Og den havde der været grund til – hvis det havde drejet sig om et justitsministerium i fred. Men det gjorde det ikke.

Det er rigtigt: Det, vi var optaget af dengang, var ikke, hvordan vi bedst skulle forsvare os mod kritik efter en befrielse. Men *hvordan* og *om* vi nåede frem til en befrielse.

Frihedsrådet mødtes forjaget. Principielt aldrig to gange på samme sted. Medlemmerne måtte ikke kende stedet før to timer inden mødet. Ingen af os cyklede rundt – det var befordringsmidlet dengang – med

samtliges Frihedsrådets tidligere proklamationer. Jeg er vis på, at De har mere orden i Deres papirer.

Men to betingelser skulle være opfyldt for en stikkerlikvidering: At ham, det drejede sig om, havde taget fjendens parti. At han havde fået en farlig viden. Det lyder måske underligt i Deres juridiske ører: Men i sådanne tilfælde ventede man ikke på, at vedkommende først skulle få sendt en kammerat til henrettelsesplænen.

Deres afstand ses intetsteds klarere end, når De taler om, at det jo bare var trusler – måske var de ikke alvorlig ment.

For eksempel den forvalter. Han vidste en frygtelig masse. Han truede med at gå til Gestapo med den viden. De skriver (s. 687), at det ikke kunne *bevises*, at han »havde taget skridt til at gøre alvor af trusselen«. Hvis der skal være en mening i den sætning, må den betyde, at man burde have ventet og set: Om han nu virkelig tog de skridt. Men de skridt ville have betydet oprulningen af alle de væbnede styrker på egnen, måske 50 menneskers død.

Var det mangel på respekt for menneskeliv – hos modstandsbevægelsen? Det var det modsatte. En farlig indsats for at *redde* menneskeliv. Men også det pinefulde valg mellem mange menneskeliv og et enkelt menneskes liv.

I nogle tilfælde blev der handlet for hurtigt. Det tror også jeg. Nogle likvideringer havde nok ikke været nødvendige. Det tror også jeg. Men de gik ikke ud over uskyldige. Bortset fra de ni.

Hvad der var modstandsbevægelsens drab blandt krigens uopklarede drab, skulle gøres op. Oprejsning skulle gives, hvor uskyldige var dræbt. Undersøgelser skulle ske, hvor der opstod mistanke om forbrydelse.

Og så var det ikke modstandsbevægelsens oprindelige hensigt at gå videre. Det har De ret i. Resten var krigshandlinger, hvor de to betingelser var opfyldt: Farlig viden og parti for fjenden eller trusler.

Men frihedsrådet havde brugt ordet »stikkere«. Og de *var* ikke alle sammen stikkere. Havde familien så ikke krav på besked: Om der forelå et *bevis* for fuldbyrdet stikkeri eller ej?

Det er rigtigt, at her fandt vi kun langsomt frem til en form. Vi kunne ikke kalde det en fejltagelse. For det *var* ingen fejltagelse. Vi kunne ikke kalde dem uskyldige. For de *var* ikke uskyldige.

Sandheden har alle krav på. Men det var kompliceret. Det er livet somme tider. For det første var det svært at nå frem til sandheden. For det andet var der ét hensyn til: Til dem, som under svære omstændigheder, som vi ikke kunne rekonstruere, med god samvittighed havde truffet en afgørelse.

Deres bog ville have været noblere uden en række eksempler af den slags, som hverken De eller andre har kunnet nå til bunds i – og som De til dels har misforstået (s. 683 ff). De giver et vrængbillede.

Hvorfor var det svært altid at finde frem til sandheden? Mange af dem, der udførte likvideringerne, var døde. Rytter sagde, at det havde ikke været nogen heltmodig gerning. Ryvangen taler et andet sprog. Der ligger mange af dem. Og mange af de levende var nedbrudte – eller skræmte. Talen om, at de var mordere – regeringens tale under krigen – blev nu med fanatisme udslynget af andre.

Først her skiltes vandene – ved de såkaldte »blakkede« erklæringer: Om at et fuldbyrdet angiveri ikke kunne bevises, men at vedkommende ved sin adfærd havde frembudt en fare.

Frihedsbevægelsen havde ikke noget mod, at den fulde sandhed kom frem. Frihedsbevægelsen havde ikke noget mod, at sådanne redegørelser blev sendt ud til familierne. Men tit var det umuligt at fremlægge det materiale uden derved at røbe, hvem der havde stået bag. Og det havde vi noget imod. Her gjaldt der et løfte.

Familierne måtte få den fulde sandhed – og så kunne de gøre med den, hvad de ville, offentliggøre den eller ej. Men de ønskede ikke at offentliggøre den *fulde* sandhed. Og da kravet blev rejst: I stedet erklæringer, som kun slog fast, at der ikke forelå bevist stikkeri, og offentliggjort ikke af familien, men af justitsministeriet, da måtte modstandsbevægelsen meddele, at nu var *den* ikke med længere. Også af hensyn til de ni oprejsninger, som på den måde blev devalueret.

For hvordan bragtes de erklæringer? Uvægerligt i næsten alle aviser under overskrifter som: »Uskyldig likvideret«, »Likvideret ved en fejltagelse«. De *var* ikke uskyldige. Det *var* ikke en fejltagelse.

Det kunne man se stort på, synes De at ræsonnere. Men så glemmer De den anden part. Der var to hensyn: Sorgen i familien – og det, som ramte hårdt belastede som piskeslag.

De, der ønskede det, kunne få deres pårørendes sag trævlet op. De er forbavset over, at ikke flere ønskede det. Det er jeg ikke. De vidste næsten alle sammen, at der var skyld.

Men kravet om optrævling af samtlige sager, som De synes at gå ind for – både hvor de pårørende ønskede det, og hvor de ikke ønskede det – ville være barbarisk. Især for de familier, som så endnu engang blev hængt ud.

De efterlyser større »åbenhed«. Det lyder altid tiltalende. Bagved ligger som en forundring: Hvorfor overlod man ikke simpelt hen de sager til politiet? Det er jo den slags, man har et politi til.

Jeg tror, at Deres udtryk (s. 669) må vildlede læsere uden særligt kendskab. De skriver om »en aftale om, at politiet ikke skulle beskæftige sig med stikkerlikvideringerne«. Vi havde altid politi med: Ved gennemgangen af alle drabene, afgørelsen om oprejsning, undersøgelsen af eventuelle forbrydelser.

Men det er rigtigt: Det var ikke politimestrene spredt ud over landet, politiet uden forudsætninger. Det var politi *med* forudsætninger – forudsætninger for at kunne trænge igennem. Selv Steincke, med hans kritik, erklærede over for rigsdagen, at den fremgangsmåde var den rigtige. Undersøgelserne havde – med hans ord – »været upartiske og betryggende« og ført til »resultater, som ikke kunne være nået på anden måde«.

Men hvorfor ikke politimestrene landet over?

Mindre end to år tidligere var det det politi, som jagede sabotørerne. Tit overgav dem til tyskerne – i et enkelt tilfælde skød én. Der var en dyb mistillid, undertiden had – måske mest hos kommunisterne. Og ikke uden grund. Folkene ville have lukket sig over for det politi. Ad den vej var vi måske ikke engang nået frem til oprejsning til de ni – det, som måtte være modstandsbevægelsens æressag.

De kan mene, at den frygt var overdrevet. Det mener jeg selv. Men forskellen er, at jeg ved, at den var der.

Dernæst: At overgive de sager til almindelig politietterforskning følte som en kriminalisering, da der endnu taltes om mordere, da ledende folk krævede politiundersøgelse af de enkelte sabotagers berettigelse.

Og endelig: At lægge de sager i det lokale politis hænder ville være at udlevere navnene på dem, der havde taget afgørelsen eller ført den ud i livet. Det var der enighed om ikke måtte ske. Men også det synes De måske, vi skulle have gjort – i den hellige åbenheds navn.

»Modstandsbevægelsens egen undersøgelse« siger De med Rytter. Den blev startet af mig på et tidspunkt, hvor også jeg – hvor underligt det måske lyder i Deres ører – var en myndighed, medlem af en regering, som stod bag mig. Den blev fortsat af justitsministeriet, som De synes at have mere fidus til end til andre ministerier, og af ministeriet for særlige anliggender.

Jeg finder, at klarheden ikke bliver større, men mindre ved Deres vidtløftige opstilling af etaper, som ikke eksisterede i virkeligheden. Men mere afgørende: Jeg finder ikke, at Deres fremstilling er fair over for modstandsbevægelsen. Jeg kunne også godt sige: over for mig. Men lad det fare! Det kulminerer side 673.

»Modstandsbevægelsen ville selv stå for undersøgelsen, hvis der over-

hovedet skulle være nogen.« *Hvis der overhovedet skulle være nogen!* Før regeringsdannelsen slog jeg fast, at modstandsbevægelsens drab skulle registreres, at oprejsning skulle gives ved fejl. Der var ingen skreven kontrakt. Det har De ret i. For der var ikke to meninger om den sag. Det var mig, der som minister satte den undersøgelse i gang i sommeren 1945.

Vi var »for stejle«. Sådan begynder De kapitlet om stikkerlikvideringer. »Med større smidighed kunne megen ubehagelig debat være undgået,« sådan slutter De.

»For usmidige« – noget tyder endda på, at De især mener mig. Her indrømmer jeg, at jeg ikke længere er den rette til at fælde dom. Men undskyld mig – jeg er heller ikke vis på, at *De* er det. For min konklusion bliver, at De ikke har formået at leve Dem ind i den tid, De skriver om. Trods bestræbelser.

En revolutionær situation rådede i Europa. Regeringer havde overalt i årevis siddet på Hitlers nåde. Betingelsen havde været, at de forfulgte alle dem, som rejste sig mod nazismen. Og nu blev det omvendt. Modstandsbevægelserne, de forfulgte, blev pludselig dem, som havde våbne. Borgerkrig, gadekampe, en blodrus som i Frankrig blev resultatet. Vi ville prøve, om vi kunne gøre det bedre.

Deres ideal er »normalisering«. Det var også vort mål. Og det blev resultatet. Men det var ikke noget, som kunne indføres den 5. maj kl. 8 om morgenen. En overgang måtte til. Også vi ønskede den overgang så kort som mulig.

Det krævede kompromiser. Mellem politikere og modstandsbevægelse. Inden for modstandsbevægelsen selv. Kommuniste – antikommuniste, der var sprængstof nok.

Kompromiser er aldrig noget smukt. Det syntes modstandsbevægelsens unge idealister ikke. Det synes De, hr. doktorand, ikke. Det syntes heller ikke vi. Men hvad var alternativet?

Det er ind imellem, som om De – trods talen om normalisering – mener, at vi satte fred og ro for højt. Der var nogle i modstandsbevægelsen, som fandt det mere idealistisk med et renfærdigt brud – selv om det måske ville have ført til de lange knives nat. Det giver mig en underlig fornemmelse, når det undertiden synes, som om De ville have sluttet Dem til den fløj.

Frihedsrådets ville blive tilbage til ordnede forhold – uden at ligge på maven for det, De kalder »normalisering«. En ledelse var nødvendig. Uden en ledelse med autoritet ville det aldrig være gået. De gamle kritikere har skildret Frihedsrådet som de blodtørstige, der skræmte rigsd-

gen – og altså også de kritikere selv. Jeg gruer ved tanken om, hvordan det ville være gået, hvis der havde stået en modstandsbevægelse, med dens lidenskaber, men ingen ledelse.

Men hvad var betingelsen for Frihedsrådets autoritet? At man kunne stole på det. Frihedsrådet havde givet et løfte til dem, det havde opfordret til at gå ud i kampen. De synes at mene, at vi skulle have svigtet det løfte.

Men et frihedsråd, som ikke havde stået fast mod alle tendenser – før og efter befrielsen – til at kriminalisere modstandsbevægelsens handlinger – sabotage, stikkerlikvideringer, et frihedsråd, som var løbet fra sine løfter, ville ikke have været et frihedsråd længere. Det ville ikke være blevet anerkendt som modstandsbevægelsens ledelse.

Det lykkedes at nå igennem med samlingsregeringen. Ikke uden murren. Noget var muligt, andet var umuligt. Dertil hører et brud på løfter til dem i den yderste farligste række.

Almindelig ære måtte forbyde det. Og hvis man ikke regner med sådan et begreb i politisk historie – også klogskab, politisk ansvarlighed måtte forbyde det.

»Usmidige!« Jeg mener, vi stod fast, hvor vi *skulle* stå fast, at vi tog det ansvar på os, som var nødvendigt for, at man kunne tale om en ledelse.

Landet sydede. Modstandsbevægelsens mænd var tit bitre og skuffede. Det var svært at holde sammen på politikere og modstandsbevægelse, somme tider også på modstandsbevægelsen selv. Det kunne godt være bristet – endnu i sommeren 1945. Jeg tror, at hvis vi havde fulgt Deres råd – som De jo heldigvis ikke kom med dengang – ville det være gået galt.

Det er en politisk bedømmelse. De kan have en anden. Men her er et sted, hvor jeg tør sige, ikke at *følelser*, ikke at *mine* følelser tæller mere end Deres studier – men at bedre kendskab – for min skyld altså gerne koldt kendskab – til hvad der rørte sig i vort folk på det tidspunkt, ville have været et stort plus oven i det meget, som De har læst.

Vi gjorde det så godt, vi kunne. Men De har ret: Det blev ikke uden fejl. Det har vi også vidst dengang – i den angstens time, som De ikke har kendt. Men derfor kan det måske være godt nok, at vi nu har fået det at vide én gang til.

Ole Knutzen:

Højtærede decanus

Højtærede doctores, lectores og professores

Ærede tilhørere, Dr. Tamm.

Min opposition udgør et sammenhængende hele, og jeg vil mod slutningen resumere de delspørgsmål, der rejses undervejs i et par hovedspørgsmål, som jeg da vil bede Dem besvare, dr. Tamm.

I forordet til Deres afhandling skriver De, dr. Tamm, at Deres bog bygger på den opfattelse, at retsopgøret efter besættelsen som enhver anden begivenhed kan skildres på grundlag af historisk kildemateriale, og der er næppe tvivl om, at De ved dette i det væsentlige forstår »det store skriftlige materiale«, der overlades til eftertiden – det, som formidles gennem papirer.

Jeg er meget enig i dette synspunkt, og jeg har derfor nøje overvejet, om *jeg* – som søn af én af de »aktører«, De omtaler i Deres bog, generaldirektør P. Knutzen – burde blande mig i diskussionen.

Imidlertid medtager De i begrebet kildemateriale »muligheden for en samtale med personer, der har oplevet begivenhederne« (side 715), idet De citerer den amerikanske historiker B. H. Gordon, som siger, at oplysninger fra en sådan samtale gør krav på *samme omhyggelige* undersøgelse, som en gammel skriftrulle fra en forlængst afdød civilisation: hverken mere eller mindre.

Denne bemærkning har været medvirkende til, at jeg har overvundet mine betænkeligheder ved at anmode om ordet.

Jeg er også meget enig med Dem, når De fortsætter (side 715 nederst) med at sige, at det *ikke* er historikerens problem at afgøre, om de muligheder, der blev valgt, var de rette, eller om denne eller hin person handlede rigtigt. Historikeren skal – siger De – af de mange forklaringer rekonstruere de muligheder, der fandtes, forklare hvorfor bestemte løsninger blev valgt og redegøre for de enkelte aktørers *holdning* og *motiver*.

Jeg går ud fra, at historikeren derudover også ser det som sin opgave at redegøre for *konsekvenserne* af de enkelte aktørers handlinger, eller om man vil, resultaterne deraf og endvidere bestræbe sig på at opsøge kildemateriale, hvor der måtte være begrundet formodning om, at der er noget at finde.

Det er min opfattelse, at der stadig – selv efter Deres afhandling, dr. Tamm, og også efter Henning Poulsens afhandling om »Besættelsesmagten og de danske nazister« fra 1970 og Henrik S. Nissens afhandling

»1940, Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken« fra 1972 findes uafklarede punkter i historieskrivningen vedrørende såvel besættelsestidens tidlige udvikling som vedrørende Dansk-Tysk Forening og generaldirektør P. Knutzens handlinger som formand for denne forening.

Jeg vil begrunde denne opfattelse.

Det fremgår klart på side 550 i Deres bog, hvad der var det *virkelige* formål og regeringens hensigt – ikke alene med at støtte foreningen – som De skriver – men til i det hele taget at søge den etableret, formulere dens vedtægter og endelig lægge moralsk pres på de personer, der skulle overtage ledelsen af foreningen og dermed gøre arbejdet.

Dette *virkelige* formål var – og jeg citerer side 550:

- »at danne modvægt mod de danske nazister, der ellers var den kreds, hvorfra tyskerne hentede oplysning om danske forhold« og
- dermed – som hovedformål – »at forebygge en nazistisk magtovertagelse.«

Jeg tror, der blandt historikere er enighed om, at dette repræsenterer kendsgerningerne bag oprettelsen af Dansk-Tysk Forening, og der kan altså ikke herske tvivl om, at den danske regering i sommeren 1940 ønskede at skaffe sig et værktøj, som var egnet til – og jeg gentager – at *forebygge en nazistisk magtovertagelse*.

Det spørgsmål, som man så kan undre sig over, at ingen historiker – mig bekendt – har søgt at besvare gennem kildestudier eller ved opstilling af begrundede hypoteser, som derefter søges verificeret eller afkræftet, er det meget naturlige:

I hvilken udstrækning tjente denne forening sit virkelige formål? eller sagt på en anden måde:

Bidrog denne forening gennem dens formands forskellige foredragsrejser til Tyskland og den dialog med ledende politikere og embedsmænd i det tyske hierarki, det lykkedes ham at få i gang, til den efterhånden ændrede indstilling fra tysk side over for regeringsspørgsmål i Danmark, som der så klart er gjort rede for i Henning Poulsens og Henrik S. Nissens føromtaltte afhandlinger?

Jeg selv kan ikke med de nødvendige historiske beviser besvare dette spørgsmål, men jeg *kan* måske bidrage med at formulere og begrunde hypotesen og spørgsmålet, og – hvis det accepteres som værende relevant – bidrage med at påpege, *hvor* man kan søge kildemateriale.

At opstille en hypotese på basis af begrundede formodninger og skriftlige beretninger fra historiens aktører og derefter søge den *af-* eller *be-*

kræftet er vistnok et almindelig anerkendt videnskabeligt arbejdsprincip, og det er *det*, jeg lægger op til.

Tillad mig derfor at opstille en sådan arbejdshypotese suppleret med *de* argumenter og forhold, som støtter den – og som jeg mener er af en sådan vægt, at de retfærdiggør at ofre tid og arbejde på at få den verificeret.

I begyndelsen af september 1940 tog P. Knutzen til Berlin for – i overensstemmelse med det virkelige formål med Dansk-Tysk Forening – at tage kontakt med »Nordische Verbindungsstelle« og holde et foredrag, »Danske Forhold«, hvis indhold var at forklare tyskerne, at det ikke kunne være i Tysklands interesse at umuliggøre genoprettelsen af et godt forhold til den danske befolkning ved indsættelse af en marionetregering, hvis handlinger ville og måtte skabe forbitrelse. Det er derfor desværre ikke korrekt, dr. Tamm, når De side 551 nederst skriver, at Dansk-Tysk Forening indledte sin virksomhed den 10. september 1940 med afholdelse af dette foredrag i Danmark, idet foredraget ca. 1 uge før var blevet holdt for sin egentlige tilhørerkreds, tyskerne i Berlin, som bestod af en særdeles repræsentativ forsamling, deriblandt to rigsministre og, som naturligt var, af præsidenten for Nordische Verbindungsstelle, dr. Draeger.

Legationsråd Steensen Leth, der i Berlin overværede talen som fungerende dansk minister, udtalte straks sin tilslutning, hvilket han i efteråret 1945 på forespørgsel bekræftede med følgende udtalelse, udfærdiget på Udenrigsministeriets brevpapir og med Udenrigsministeriets aktemærke:

»Det omtalte foredrag, som jeg iøvrigt nu efter så mange års forløb ikke længere erindrer i enkeltheder, gav mig det indtryk, at generaldirektøren på en utvetydig måde hævdede Danmarks krav om selvstændighed, mens jeg på den anden side *ikke* mente, at generaldirektøren, der jo i sin egenskab af formand for Dansk-Tysk Forening var nødsaget til at udtale sig i samarbejdets ånd, i sine udtalelser var gået videre, end forholdene på det daværende tidspunkt gjorde berettiget. Jeg mener også at huske, at jeg efter foredraget overfor generaldirektøren udtalte mig i lignende retning. Foredraget blev meget vel modtaget af tilhørerne, hvoriblandt der var forholdsvis mange prominente personer, og kunne efter min mening kun hjælpe til at fremme forståelsen for Danmark i indflydelsesrige tyske kredse.«

Det samme foredrag blev senere holdt herhjemme, og dets hensigt blev særdeles vel forstået og rosende omtalt af danske aviser, som en »magtfuld bekendelse til Danskheden«, hvilket man kan overbevise sig om ved at læse omtalen deraf medio september 1940 i Jyllands-Posten og en række andre aviser, der forstod, at den broderhånd, der her blev rakt

tyskerne, reelt var et kraftigt slag i synet på de danske nazister.

En lille sidebemærkning her er vist berettiget:

Når De, dr. Tamm på side 548 skriver, at Dansk-Tysk Forening og generaldirektør P. Knutzen som dens formand meget hurtigt i den almindelige bevidsthed kom til at stå som et ondartet udtryk for den officielle danske kollaborationspolitik i forhold til besættelsesmagten, er det i hvert fald ikke muligt at finde årsagen i afholdelsen af *dette* foredrag i Danmark, hvor dets hensigt af samtiden som nævnt blev særdeles vel forstået, og dets udformning med den magtfulde bekendelse til Danskheden, man noterede sig med glæde.

Deres udsagn afspejler nok i højere grad, at det er vanskeligt at fastholde en skarp tidsdifferentiering af hændelser, der ligger nogle år tilbage, samt den forargelse, der naturligt opstod i besættelsens sidste fase og efter befrielsen, vel at mærke som et resultat af kampagner i først den illegale presse, hvor oplysninger af gode grunde ikke lod sig korrigere, og senere i den frie presse, hvor ingen havde mod til at gøre det. Hulheden og det lave informationsniveau, som her kommer til udtryk, belyser De så udmærket ved gengivelsen af billedet på side 560 af den tyske gesandt, der overrækker en tysk orden til P. Knutzen, ved at oplyse *Deres* læsere om, at dette fandt sted ved Storstrømsbroens åbning i 1937, hvilket bladet (Frit Danmark) *ikke* havde fundet det nødvendigt at oplyse *sine* læsere om, selv om billedet blev brugt til at illustrere Knutzens nære tilknytning til tyskerne under besættelsen. Med sådanne midler er det jo ikke svært at skabe forargelse.

Tilbage til min arbejdshypotese:

Kort efter denne foredragsrejse til Berlin aflagde dr. Draeger fra Nordische Verbindungsstelle i dagene 26.-30. september 1940 genbesøg i Danmark. Dette besøg er omtalt i Henning Poulsens afhandling på side 209 med angivelse af, at Draegers *egentlige* ærinde var at knytte kontakt med den nystiftede Dansk-Tysk Forening under generaldirektør Knutzens ledelse. Der er, som nævnt, tale om et genbesøg for at fortsætte den dialog, som var kommet i stand under Knutzens foredragsbesøg i Berlin 3-4 uger tidligere og formentlig for ved selvsyn at danne sig et indtryk af, om det negative billede, Knutzen *der* havde tegnet af Frits Clausen og de danske nazister, havde sin rigtighed.

Imidlertid beskæftiger Henning Poulsen sig i sin undersøgelse *ikke* videre med indholdet og betydningen af *de* drøftelser, som det var Draegers *egentlige* ærinde at gennemføre, og overser helt forbindelsen mellem de to besøg, idet han blot nævner, at kontakten med Dansk-Tysk Fore-

ning og Knutzen ikke var Draegers *eneste* opgave, og derefter koncentrerer han sig om disse andre aspekter.

Henning Poulsen forsøger herefter at udrede trådene omkring årsagen til, indholdet af og resultatet af Draegers besøg, men sporene løber ud i sandet, for som H. P. skriver på side 210: »*Der er næppe noget punkt af denne undersøgelse, hvor kilderne svigter så fatalt som netop i denne spændte situation.*«

Henning Poulsen mener dog, at Draeger *formentlig* var sendt herop af de »gamle« afdelinger i Auswärtiges Amt, og da velsagtens for at få et mere nøgternt og negativt billede af de danske nazister, end det Meissner havde tegnet i det tyske gesandtskabs indberetninger til Berlin, og hvis dette er tilfældet – siger H. P. side 210 – »er Draegers rejse den første i en række af bestræbelser, der har nedfældet sig i kildematerialet, og som alle gik ud på at afværge en nazistisk magtovertagelse i Danmark«.

Er det ikke berettiget at stille spørgsmålet: »Hvorfra kan Auswärtiges Amt være blevet inspireret til at give Draeger et sådant opdrag?« – Det er dog næppe sandsynligt på forhånd at antage, at det skulle være en tysk inspireret idé, hvorimod det netop er i tråd med Dansk-Tysk Forenings hovedformål og kvintessensen af Knutzens argumenter over for tyskerne.

Var det ikke en idé at søge det fatale svigt i kilderne afhjulpet ved at søge kildemateriale hos *de* personer, Knutzen havde gjort indtryk på med sin argumentation i foredraget i Berlin i begyndelsen af september? Inspirationen til et sådant arbejde kan man søge i Knutzens erindringer side 163-166, i en artikel i Berl.Tid. for 11. februar 1941 samt i bestyrelsesprotokollen for Dansk-Tysk Forening vedrørende formandens beretning på generalforsamlingen den 10. september 1941. (Besættelsestidens Fakta, side 334-336).

Jeg opfordrer til, at man analyserer såvel indholdet af hans foredrag, der er veldokumenterede, som hans beretning om ovennævnte dialog, for derfra at hente inspiration til opsporing af kilder fra relevante personer og regeringsorganer i Berlin, og hvor det i øvrigt måtte være relevant.

Antallet af spørgsmål, man kan stille sig, er legio:

– Hvilken rolle spillede Nordische Verbindungsstelle over for det tyske udenrigsministerium og for udformningen af den tyske politik over for Danmark?

At denne rolle ikke kan have været helt betydningsløs antydes vel af den kendsgerning, som oplyses af Knutzen og bekræftes af Steensen Leth, at Knutzens første foredrag i Berlin – som fra tysk side var arrangeret netop af Nordische Verbindungsstelle – blev holdt i en særdeles repræsentativ forsamling, deriblandt 2 rigsministre, og at antallet af personer af denne eller tilsvarende

kategori, som i forbindelse med Knutzens næste foredragsrejse, der fandt sted omkring månedskiftet januar/februar 1941, og som ønskede at *fortsætte* dialogen med Knutzen om danske forhold, var udvidet betydeligt, hvilket jeg skal påvise i det følgende.

- Hvilke personer og organer i det tyske system er der her tale om?
- Kan arkiverne fra disse personer og regeringsorganer afhjælpe *det fatale svigt i kilderne*, som Henning Poulsen er stødt på, måske ved ikke at have søgt de rigtige steder?

Hartvig Frisch har også beskæftiget sig med spørgsmålet om, hvorfor tyskerne pludselig ophørte med at støtte ideen om en nazistisk regering i Danmark. I sit værk »Danmark besat og befriet«, bind 1, side 134-135, undrer han sig helt naturligt over *den* afgørende ændring i tyskernes opfattelse af Stauning, som Draeger under *sin* foredragsbesøg (var det i øvrigt ikke i Dansk-Tysk Forening?) den 13. januar 1941 giver udtryk for. Hartvig Frisch fortolker dette som et bevis på løsheden i de tyske planer. Hartvig Frisch – hvis bog allerede udkom i 1945 – har ikke kunnet være opmærksom på 3 interessante udtalelser fra Draeger over for Knutzen fremsat netop ved dette besøg og refereret i Knutzens erindringer, der først udkom i 1948. Jeg citerer fra side 166:

- »at Draeger nu er klar over, at Frits Clausen ikke magter at danne en dansk regering,«
- »at Stauning var af stor værdi som minister,« og
- »at Draeger nu havde tilslutning fra betydende kredse til, at det vigtigste her i landet under krigen fra et tysk synspunkt måtte være opretholdelse af ro og orden.«

Der er noget, som kunne tyde på, at Knutzen har haft endog særdeles stor succes med sine anstrengelser for at påvirke tyskerne.

Det var i hvert fald hans egen vurdering, at tyskerne havde accepteret hans synspunkter, og at han dermed – måske på afgørende vis – havde bidraget til at få truslen om en tysk-støttet nazistisk regering i Danmark manet i jorden.

Jeg husker personligt, at han hjemme gav udtryk for tilfredshed med de resultater, han var overbevist om at have opnået. Da jeg er født i 1927, var jeg altså i årene 1940-43 13-16 år gammel og var levende optaget af dels de dramatiske krigsbegivenheder i disse år og dels hele problematikken omkring besættelsen, begivenheder, der har brændt sig ind i mit sind. Denne interesse blev næret af, at jeg i mit hjem ved middagselskaber – hvor jeg ofte fik lov at sidde med ved bordet – som stor dreng har fået et personligt indtryk af en række danske ministre og topembedsmænd i den nævnte periode og lyttet til deres diskussioner.

Min beretning får dermed i nogen grad karakter af beretningen fra en person, der om end han ikke har oplevet, så dog været tæt inde på begivenhederne. Min beretning fortjener måske derfor samme omhyggelige undersøgelse som en gammel skriferulle fra en forlængst afdød civilisation: hverken mere eller mindre, og *det* vil jeg være yderst tilfreds med ikke blot af hensyn til vurderingen af min fars indsats, men også fordi jeg måske derved kan bidrage til opklaringen af en hidtil uforklaret, men vist ikke helt uvæsentlig episode i historien.

For at være endnu mere konkret, så lyder min hypoteses helt centrale spørgsmål til historikerne:

Kan der gennem studier af de kildemuligheder, jeg her har nævnt, spores nogen forbindelse mellem disse forsøg på påvirkning fra dansk side af centralt placerede tyskere og den ændring i den tyske politik, der kommer til udtryk i Ribbentrops telegramordre til Renthe-Fink, som ifølge Henning Poulsens undersøgelser dateres til den 15. eller 16. november 1940, og i henhold til hvilken tyskerne stiller kravet om en regeringsstorm i Danmark i bero?

Rækken af spørgsmål fortsætter:

- *Kan* der påvises nogen årsagssammenhæng mellem de *fortsatte* bestræbelser, Knutzen gjorde senere på vinteren 1941 på at fortsætte og udvikle den dialog med tyske regeringsmyndigheder, han havde haft held til at få i gang i september året før, og som med korte intervaller havde udviklet sig siden, og den kendsgerning, at tyskerne gennem resten af besættelsen undlod at gennemtvinge en nazistisk regering i Danmark, fordi de én gang for alle *var* blevet overbevist om, at de ikke kunne bygge på Frits Clausen og hans parti?

Knutzens næste foredragsrejse til Tyskland fandt sted omkring månedsskiftet januar/februar 1941 til Dresden, München og Wien, og ved et ophold i Berlin på tilbagereisen til København blev han modtaget af 1 rigsleder (hvem og hvad *det* så end måtte være) og 4 rigsministre, der iblandt dr. Goebbels, med hvem der udspandt sig en dialog om forholdene i Danmark.

Jeg skal ikke her trætte med en redegørelse for indholdet, blot nævne, at Goebbels startede med kraftigt at angribe attentismen, hvilket blev stærkt imødegået med argumenter, der var tilpasset til at kunne forstås af tyske øren. Knutzens svar står på side 167-168 i hans bog, og han beretter om efterspillet:

»Disse udtalelser faldt mærkelig nok i god jord. Ministeren afbrød kun *en* gang med en bemærkning om, at man ikke ønskede at tage os med magt. Dagen efter meddeltes det mig« – fortsætter Knutzen – »at ministeren havde været overordentlig tilfreds med besøget og de svar, han havde

fået. Jeg bemærkede, at jeg så sandelig ikke havde talt ministeren efter munden, og svaret lød: »Eftersnakkere har vi nok af. En ærlig mening fremsat på en klog og ordentlig måde er os virkelig mere velkommen og værdifuld end tom eftersnakken.«

Har vi her en idé til opsøgende kildestudier, spørger jeg?

Vender vi os nu til den hjemlige scene, tegner der sig følgende billede:

Samtidens politikere havde de nødvendige informationer til en kvalificeret vurdering ikke alene af Knutzens holdning og motiver, men havde også et indtryk af de umiddelbare virkninger af hans bestræbelser, og der foreligger mangfoldige vidnesbyrd herom. Lad mig anføre nogle få eksempler:

- Bevaret takkebrev fra fhv. minister Henning Hasle af 11. februar 1941, hvor han udtrykker sin sympati for det store arbejde, Knutzen under så vanskelige og utaknemmelige vilkår udfører i denne tid i landets tjeneste. (Brevet findes i Rigsarkivet).
- Staunings udtalelse til trediemand om, at generaldirektøren havde opbygget et åndeligt Dannevirke til værn mod nazismen. (Nævnt side 174 i Knutzens erindringer med anførelse af, at udtalelsen er skriftligt bevidnet).
- Hedtoft Hansen (som han hed dengang): »Må jeg trykke Deres hånd. Jeg er stolt over det svar, De gav Goebbels, da han sammenlignede os med Schaumburg-Lippe«.

Og – for at tage den anden side med:

- Artikel i Fædrelandet for den 17. maj 1941 skrevet af Frits Clausen, hvor han indædt angriber Knutzen for at være en afgjort tilhænger af »hr. Stauning og hans demokratisk parlamentariske system«.

Inklusive den tidligere citerede udtalelse fra Steensen Leth udgør *disse* vidnesbyrd nogle *samtidige* vurderinger fra folk, som *ikke* er i tvivl om hverken holdning eller motiver, om end de måske ikke har haft de samme muligheder for at vurdere nyttevirkningen af indsatsen, som historikerne af *idag* måske har.

Såvidt min arbejdshypotese, som jeg håber vil blive overvejet af historikerne.

Før jeg vender tilbage til Deres afhandling, dr. Tamm, trænger der sig en lille sidebemærkning ind, som er interessant i forbindelse med de forskellige planer om regeringsomdannelse omkring årsskiftet 1940/41:

Umiddelbart før Knutzens afrejse til sin anden foredragsserie i Tyskland blev han én af de sidste dage i januar 1941 kaldt til Stauning, som tilbød ham at indtræde i regeringen som søfartsminister. Dette var sikkert en udløber af de politiske kandestøberier, som det tyske gesandtskab

(Meissner og Renthe-Fink) havde involveret sig i. Der udspandt sig et interessant ordskifte i denne samtale, og jeg citerer efter Knutzens bog side 166 hans reaktion på tilbudet:

»Jeg svarede, at jeg ikke kunne tænke mig en sådan stilling, dels fordi min statsbanevirksomhed her ville være et handicap, dels fordi jeg efter min opfattelse kunne gøre større nytte i min nuværende frie stilling. Stauning bemærkede hertil lidt ironisk, at jeg måske hellere ville være statsminister, men det kunne jeg ikke blive. Jeg svarede hertil: De tager fuldstændig fejl hr. statsminister. Der eksisterer ikke den stilling i landet, Deres indbefattet, som jeg har ønske om at ombytte min nuværende stilling med. En statsministertaburet bestående af fremmede bajonetter er i hvert fald for mig ingen fristelse. Jeg har ingen sympati for partier, der benytter en fremmed militærbesættelse til at skaffe sig fordele.«

Når jeg har taget dette lille forløb med, er det for at kaste et strejfly ind over et enkelt aspekt af den formentlig af det tyske gesandtskab inspirerede regeringsstorm, som både Henning Poulsen og Henrik S. Nissen beskæftiger sig så udførligt med, men også fordi den helt klart viser, hvor Knutzen placerede sig selv.

Dr. Tamm – med hensyn til afsnittet i Deres afhandling om »Sagen mod Generaldirektør P. Knutzen« siger jeg Dem tak, fordi De med så stor respekt af *velkendte* dokumenter har genoplivet denne sag og den debat, den rejste i sin tid, og fordi De med et vågent og levende øje har indfangets tidens særlige atmosfære og fremdraget nogle af de urimeligheder, Knutzen blev udsat for. Jeg tænker f.eks. på Deres fremdragning af udtalelserne i et foredrag fra 1948 af retsformanden for den tjenestemandsdømmestol, der fradømte Knutzen hans embede på grund af nationalt uværdig holdning, landsdommer Helge Hoff. Hoff udtalte her ifølge Deres beretning, side 565-566: »Det vil føre for vidt her at gå nærmere ind på de forhold, i hvilke tiltalte blev kendt skyldig, – jeg kan i så henseende henvise til generaldirektørens bog.« Dr. Tamms kommentarer hertil lyder: »Det virker unægtelig besynderligt, at en dommer i en omtvistet sag henviser til domfældtes egen version af sagen, men måske forestillede han (dvs. Hoff) sig, at eftertiden lettere ville acceptere *de* synspunkter, der her gives udtryk for, end dommens.«

Derimod har De – lige så lidt som retsinstanterne i 1945-48 og besættelsestidens historikere til dato – i dybden undersøgt de helt centrale begivenheder i årene 1940-41 og deres virkninger, altså den mulige kreditside for Danmark af Knutzens foredrag i Tyskland og dermed forbundne dialog med tyskerne, som dog var årsagen til, at der overhovedet opstod en sag.

Hvis Deres afhandling – hvad angår denne sag – havde omfattet sådanne undersøgelser – eller havde påpeget nødvendigheden heraf – ville den have hævet sig væsentligt over det stude, som byrettens og senere tjenestemandstolens undersøgelser befandt sig på. Dette stude svarer til, at en revisor ved vurderingen af et årsregnskab nøjes med kritisk at gennemgå udgiftsposterne uden at underkaste indtægtssiden en tilsvarende undersøgelse.

Jeg siger Dem alligevel tak for deres omtale af sagen, for jeg er overbevist om, at Deres afhandling og den debat, den allerede har skabt, fremover vil virke inspirerende for fremtidig forskning på området, og jeg vil opfordre historikerne til at efterprøve den hypotese, jeg har opstillet.

Selv om det ikke skulle lykkes at finde tyske dokumenter, der bekræfter sammenhængen mellem ændringen i den tyske politik og P. Knutzens argumenter, reterer dog Knutzens egen beretning om sine bestræbelser og hans indtryk af deres effekt, der både tidsmæssigt og psykologisk fuldender det puslespil, som historikerne ikke hidtil har kunnet gøre færdig.

Hertil kommer, at hvis man end ikke diskuterer disse hændelser i historieskrivningen, kan man efter min mening ikke med rette hævde at have givet en rimelig fuldstændig redegørelse for, hvilke bestræbelser, der blev gjort fra dansk side for at beskytte vore helt centrale interesser over for tyske overgreb i en vanskelig tid.

Jeg vil derfor slutte min opposition med at bede Dem om at besvare følgende spørgsmål:

- Hvorfor har De ikke i Deres afhandling forsøgt at undersøge, i hvilken udstrækning Knutzen som formand for Dansk-Tysk Forening har haft held til at realisere sit hovedformål, som jo var at forebygge en nazistisk magtovertagelse? og
- Er De enig i, at det er relevant at få dette spørgsmål belyst?

Tage Kaarsted:

På dette fremskredne tidspunkt må jeg vist have lov at citere Brorsons kendte strofe: »Hvad skal jeg sige? Mine ord vil ikke meget sige«. Alt synes sagt, og glad er jeg for, at det ikke er min pligt at kommentere alle de fremførte betragtninger, men derimod efter sæd og skik at begrunde, hvorfor Odense Universitet har antaget den foreliggende afhandling til forsvar for den filosofiske doktorgrad, hvilket ikke udelukker, at også jeg må af med nogle kritiske bemærkninger.

De spørgsmål, jeg vil tage op, drejer sig om 1. afhandlingens problemstilling og dens kildegrundlag, 2. dens form, 3. dens nøjagtighed og stringens, 4. dens kildebehandling (derunder om den har en tendens), 5. dens resultater og endelig 6. om dens tese er bæredygtig.

1. I dagens bog findes side 63 et fotografi, som viser hærchefen, generalløjtnant Ebbe Gørtz inspicere Frikorps Danmark, inden det i september 1942 afgik til østfronten for med regeringens samtykke at bekæmpe bolsjevismen. Et andet billede, som ikke bringes, viser den samme generalløjtnant med frihedskæmperarmbind som chef for de samlede modstandsstyrker efter 5. maj 1945. Og et tredje fotografi viser frikorpsfolkene fra det første billede blive spærret inde for senere at få strenge fængselsstraffe.

Disse tre billeder anskueliggør mere end mange ord besættelsestidens tvetydighed, en tvetydighed, som gennemsyrede og forbitrede retsopgøret eller udrensningen i 1945. Man forstår ikke besættelsestiden og ej heller 1945-opgørets forløb, uden at man gør sig dette specifikt danske og i mange henseender lidet tiltalende træk klart. Temaet går med rette som den røde tråd gennem dagens disputats. Tvetydigheden stiller i særlig grad politikerne i et grelt lys.

Et andet led i værkets problemstilling er brydningen mellem kravet om et tilbundsgående opgør med landssvigerne og ønsket om så hurtigt som muligt at vende tilbage til normale tilstande.

Jeg mener, præses ser retsopgørets problemstillinger rigtigt.

Hvad kildematerialet angår, har præses efter mit bedste skøn været igennem alt, hvad man med rimelighed kan forlange – og lidt til. Det gælder f.eks. justitsministeriets 3. og 4. kontors journalsager, rigsadvokatens og statsadvokatens arkiver, ankenævnets arkiv samt udenrigsministeriets arkiv og højesterets voteringsprotokoller. Hertil kommer en række privatarkiver efter centralt placerede enkeltpersoner og fra de interesseorganisationer, der fandt det påkrævet at foretage deres egne udrensninger.

Det skal derhos anføres, at afhandlingen også bærer præg af præses omfattende kendskab til den relevante juridiske og historiske litteratur fra Danmark og til dels fra udlandet. Skulle jeg nævne et enkelt bidrag, som mangler, er det Poul Jardings i Børge Outze og Ebbe Muncks værk: *Danmarks Frihedskamp II* (1946).

Adgangen til statens arkiver har bl.a. meget rimeligt været betinget af, at præses ikke derfra bringer navne på enkeltpersoner, et krav præses overholder så loyalt, at en fremtrædende nazist som Erik Reitzel-Nielsen

diskret benævnes »en jurist« (s. 406), men i indekset og en senere billedtekst dukker op med navn (s. 607). En i datiden uhyre omtalt storstikker-ske, der idømtes livsstraf, men benådedes, omtales alene ved fornavn, hvilket også for mange er tilstrækkeligt til at identificere den pågældende. Her må man nok sige: enten-eller.

Nuvel, mere vigtigt er det, at den af justitsministeriet pålagte begrænsning ingen betydning har haft for præses arbejde, selv om han har overholdt denne fuldt ud.

Må jeg i denne sammenhæng fremføre, at præses adgang til disse kontroversielle arkiver har fremkaldt kritik. Andre har forgæves ønsket samme aktindsigt. For at kontrollere præses kildebenyttelse har også jeg haft adgang til disse papirer, og jeg må i klart sprog sige, at de i endnu en tid bør være båndlagte. Menneskelige katastrofer vil ellers være uundgåelige. Det gælder *hele* materialet og ikke blot besættelsestidens likvideringer, der har været så kraftig debatteret også i dag.

En anden sag er så, om man helt skal nægte enhver nok så kvalificeret og omhyggelig udvalgt forsker en sådan aktindsigt, som præses og andre medlemmer af Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie har haft. Det vil føre for vidt at komme nærmere ind på dette. Jeg skal nøjes med at hævde, at den praktiserede ordning har medført publiceringen af talrige samtidshistoriske værker, som på grund af den korte tidsafstand til det skildrede tema har fremkaldt en historisk set værdifuld debat, og ofte er flere kilder blevet fremdraget som en følge af denne. Om føje år, når besættelsestidens arkiver er åbne for enhver, er der efter min mening et bedre bedømmelsesgrundlag end for andre perioder, hvor man ikke på kvalificeret baggrund har fremkaldt aktørernes vurderinger – lad dem så være nok så subjektive og prægede af efterrationaliseringer.

2. Præses er ikke historiker, men jurist. Det er ingen kritik, thi historieskrivningen er ofte blevet beriget ved, at forskere med en anden baggrund har skrevet værdifulde afhandlinger. Sidste år ved samme tid blev her på stedet en læge doktor på en afhandling om D. G. Monrad. Efter min opfattelse er det foreliggende arbejde også et vægtigt historisk arbejde. Men nægtes kan det ikke, at afhandlingen er noget for bred og omstændelig, idet præses har ment at skylde os forklaring på en del fænomener, der er nok så velkendte og omtalt i andre, lettilgængelige værker. Mange steder er bogen refererende, hvor den burde have været analyserende. Derimod er det værdifuldt af hensyn til dokumentationen, at de utilgængelige sager refereres så omhyggeligt. I øvrigt tager man gerne det hele med, da forfatterens sprog er klart og lige til og uden

fagjargon. Afhandlingens form opfylder fuldt ud kravene til en akademisk afhandling og kan dog læses af enhver. Det er en dyd.

Forresten er det en flot bog. Forlaget og donatorerne har rigtig revet sig.

3. Side 195 citerer præses en modstandsmand, som åbenbart har haft det lidt svært med at stave, idet han skriver kneb med p, efter hvilket p præses har efterhængt et »sic«. Ak, hvi ser du skæven, som er i din broders øje, men bjælken i dit eget bliver du ikke var (Matthæus 7.3). Det siges før i tiden at have været en kær, men ufrugtbar sport at jage doktoranderne for deres stavefejl. Jeg skal nøjes med at konstatere, at præses ikke kan stave navnene på bl.a. Knud Sthyr (s. 189), Bertel Dahlgaard (s. 673) og Jørgen Barfod (s. 802). Sic! Jeg vil hellere gøre opmærksom på nogle mindre regulære fejl. Politimester Ernst Brix var ikke chef for region III. Det var kaptajn Aage Højland Christensen (s. 163). Hans Frank var ikke Hitler-Tysklands justitsminister (s. 406, 607). Det var fra 1932 til 1941 Franz Gürtner. Frank var minister u.p. og fra 1939 generalguvernør i Polen. Erik Scavenius afgik ikke formelt som stats- og udenrigsminister 4. maj, men 5. maj 1945, og Mohr var ikke udenrigsminister, men direktør i udenrigsministeriet (s. 18). Det er heller ikke rigtigt, at centralkartoteket sjældent bruges. I disse år slår kz-syndromet og andre krigsskader igennem hos mange gamle modstandsfolk. Når de søger om den særlige hjælp, der tilkommer dem, efterprøves det via kartoteket, om de var på den gale side under krigen og deres anbringende altså forkert. Derfor tages hver uge kartotekskort frem.

I 1943 lader præses Reinhard Heydrich gøre Sikkerhedstjenesten SD til det tyske nazistpartis efterretningsorganisation (s. 316). Heydrich blev som bekendt dræbt af tjekkiske partisaner 4.6.1942. Hermed må man antage, at hans indflydelse på de jordiske anliggender ophørte.

Når bortses fra sådanne fejl, som på ingen måde anfægter bogens resultater, skal det understreges, at præses akribi er der i øvrigt intet at udsætte på. Hans data er rigtige, og de kilder, bl.a. i justitsministeriets arkiv, som jeg har efterprøvet, er rigtigt citerede.

Der er normalt heller ikke noget at kritisere m.h.t. præses stringens. På et punkt trænger jeg dog til vejledning. Modstandsbevægelsen mente, at vi var i krig med Tyskland. Det fik Erik Scavenius til at bemærke, at det da var godt, at tyskerne ikke opdagede det. Juristerne finder spørgsmålet uklart, og Ditlev Tamm slutter sig hertil i Ekskursen (s. 735). Men i afsnittet om de tyske krigsforbrydere i Danmark skriver han: »Det er jo egentlig ganske bemærkelsesværdigt, at Danmark allerede i oktober 1943

blev nævnt som et land, hvor der kunne begås krigsforbrydelser – *altså i virkeligheden et indicium for, at Danmark opfattedes som et land i krig med Tyskland*« (s. 626, min udhævning). Videre hedder det som præses eget ræsonnement: »en besættelsesmagt har efter folkeretten ret til at beskytte sig mod overgreb. Retsforfølgning og idømmelse af straf overfor medlemmer af modstandsbevægelsen var derfor i princippet legitime krigshandlinger« (s. 623). Her har med Horats den gode Homér vist sovet. I al fald forekommer det uklart for en ikke-jurist.

4. Afgørende er naturligvis præses kildebennyttelse, og om han gennem denne dokumenterer en sådan indfølingsevne, at han kan siges at have vist det, vi med et fint ord kalder historisk ingenium, eller på jævnt dansk, om han mestrer det historiske håndværk.

Præses skildrer forfatteren Harald Bergstedts anholdelse ved ganske simpelt at citere Bergstedts egen dramatiske fremstilling (s. 167f). Ikke et ord til kommentar. Som historiker må man forholde sig til en sådan kilde. Er den sand? Bergstedt var dels unægtelig part i sagen, dels rabulist og dramatiker.

Mens vi dog om Bergstedt får at vide, at han fik to år for skriverier i det nazistiske dagblad *Fædrelandet*, bringes uden nogen form for forklaring Niels Bukhs jammersminde. Det forekommer rimeligt, om præses havde forklaret, hvorfor Niels Bukh blev anholdt. Nu står han som forfulgt uskyldighed. Det ejendommelige er, at hans tilfælde synes at forsvinde op i den blå luft*. Minister i befrielsesregeringen Juul Christensen søgte i sommeren 1945 her i byen forgæves at efterforske, hvad der skete med Niels Bukh. Det var hans indtryk, at Niels Bukh alene undgik tiltale, fordi den kendte ungdomsopdrager protegeredes politisk på grund af sine mange folkelige berøringsflader. Det ville være interessant at få kulegravet det fænomen, om diskret politisk indgriben kunne friholde en mand som Bukh.

Samme ukritiske holdning gælder den sønderjyske politifuldmægtigs brev om kommunisternes internering i 1941. Han har i 1983 bedyret, at han for 42 år siden havde samvittighedskvaler over at være med til at anholde kommunister (s. 54f). En sådan kildes udsagnskraft bør selvfølgelig overvejes. Hvad mon politimanden mente om kommunisterne i 1941? Dengang var den almindelige opfattelse i Danmark, at kommunisterne havde sat sig uden for samfundet ved at gå ind for Sovjetunionens

* Der er intet om Bukh i justitsmin.s arkiv, Statsadvokaten for særlige anliggendes arkiv og ej heller i ankenævnet for oprejsningssagers arkiv.

angreb på Finland, ved at forsvare Hitler-Stalin-pagten og holde England og Frankrig for krigsanstiftere.

Den samme passive behandling bliver de indsattes beretninger til del, ligesom ordensreglerne for internaterne aftrykkes in extenso. Der er tale om normative kilder, og præses kunne have megen glæde af f.eks. at læse tilsvarende regler for soldater i Kongens klæ'r. I det hele taget gælder, at de lange og omstændelige citater vedrørende de interneredes forhold kunne være skrevet om til en syntese, selv om man så måtte savne beskrivelsen af Marselisborg Gymnasiums rektor, hvis jordbær de lækkersultne modstandsfolk guffede i sig.

Et eksempel på mindre velgennemtænkt kildebennyttelse findes s. 663 i det omdiskuterede kapitel om stikkerlikvideringerne. Her fortæller fra et illegalt blad en af gode grunde anonym frihedskæmper om, hvorledes likvideringerne besluttes, ligesom han siger, at efter krigen vil det danske politi undersøge de enkelte likvideringer. Præses skriver derpå, at der hermed var skabt det indtryk, at man efter krigen åbent ville fremlægge grundlaget for likvideringerne. Man må spørge: hos hvem var det indtryk skabt? Hvor mange læsere havde det refererede illegale blad*, og hvor repræsentativ var den pågældende frihedskæmper? Bente Hammerich, som var ude i samme ærinde, blev i al fald tilrettevist af Frode Jakobsen. Jeg mener m.a.o., at en kilde som den citerede ikke berettiger til de konklusioner, præses drager. Kilden er ikke repræsentativ, og den modsiges af præses udsagn om, at det blev lovet, at politiundersøgelser ikke senere ville blive foretaget (s. 665).

Præses bygger dog videre på det svage kildegrundlag, idet han om efterkrigssituationen anfører, at en aftale med politikerne om ikke at røre ved likvideringerne ville være i direkte modstrid med de nævnte tilkendegivelser (s. 666).

Derimod er det utvivlsomt rigtigt, at den konsekvente anvendelse af ordet »stikkerlikvidering« skabte indtrykket af, at alle de dræbte havde begået fuldbyrdet angiveri, hvilket langt fra var tilfældet. Men der var krig, og man kunne ikke give sig af med vidtløftige forklaringer. Udtrykket »stikkerlikvidering« havde en tilpas propagandamæssig effekt og var vel også tiltænkt en afskrækkende virkning.

Bogens første eksempel på en likvidering gælder en modstandsmand fra Horsens, som var blevet udstødt af sin gruppe. Præses siger i og for sig korrekt, at han ansås for åbenmundet, og at han tit var beruset. Går man

* »Fri Presse« var ikke særlig udbredt: Maj 1943 ca. 1000, maj 1945 ca. 52.000. (Besættelsen 1940-45 ved J. Hæstrup et al. 1979).

imidlertid til de kilder, som eksisterer, kan man se, at præses referat er meget sterilt. Taler kilderne sandt, var Horsensmanden vitterlig en tikkende bombe, og likvideringen fremtræder derfor som forståelig.

Om krigstidens likvideringer er der vist i øvrigt sagt og skrevet rigeligt. Jeg skal nøjes med en enkelt bemærkning. Præses skriver (s. 661), at debatten om stikkerlikvideringerne blev kædet sammen med debatten om retsopgøret, fordi de personer, der kritiserede retsopgøret, også var dem, som krævede større åbenhed omkring likvideringerne. Om præses opfattelse er rigtig, må bero på et skøn. Opgøret omkring likvideringerne er et vigtigt led i den første efterkrigstids voldsomme debatter om besættelsestiden, men efter *mit* skøn er kapitlet ikke strengt nødvendigt for at forstå retsopgøret. Det skriver præses for resten selv: »Stikkerlikvideringerne var ikke »retsopgør« (s. 683). Det er åbenbart, at der i denne sag er alvorlige menneskelige hensyn både til de nulevende, der var med i aktionerne, og til de likvideredes pårørende. Kapitlets tilstedeværelse er muliggjort ved justitsministeriets tilladelse, og det er præses afgørelse, at det er med, ikke bedømmelsesudvalgets.

Jeg skal nøjes med disse eksempler på præses kildebenyttelse. Undertiden – men naturligvis ikke altid – forholder han sig ukritisk over for sine kilder. Ikke alle udsagn er lige gode. Man må altid analysere ophavssituationen.

Jeg må dog føje til, at som den gode jurist, præses er, har han ganske forelsket sig i grænsetilfældene. Så at sige alle de talrige enkeltsager, han refererer, er hentet fra det grå område. Det er åbenbart, at dette interesserer en jurist mest, mens en historiker ville finde nogle typiske sager for det store gros af landssvigere. Ved så grundigt at behandle de vanskelige tilfælde, mens det meget større antal oplagte sager – sat lidt på spidsen – mest er med i tabellarisk form, kastes der et mere odiøst skær over retsopgøret end måske er rimeligt.

Denne interesse for grænsetilfældene skærper indtrykket af vilkårlighed, og gennem fremstillingsformen fornemmer man, at præses ikke sympatiserer med de domme, som faldt i disse tilfælde. Et enkelt eksempel skal anføres (s. 298f.). En bådfører lod sig civilt ansætte under den tyske havnekaptajn og kom derved til at sejle med ammunition, der ham uafvidende blev brugt mod politiet 19. september 1944. Han fik tre år, og præses bruger dommen som et eksempel på, hvor vanskeligt det var at sætte grænsen for den bistand, man inden for et ansættelsesforhold strafrit kunne yde tyskerne. Jamen, vil jeg da spørge, hvornår og hvorfor lod han sig hyre af den tyske havnekaptajn, og hvorfor unddrog han sig ikke, da han opdagede, hvad der var i kasserne? Muligvis var det lettere sagt

end gjort, men de, der arbejdede for tyskerne i september 1944, vidste i al fald, hvad det drejede sig om og måtte derfor imødesee en sanktion, når krigen var forbi.

Fra sådanne småfisk går fremstillingen med dramatisk effekt videre til de grove forbrydere, der idømtes dødsstraf. Dette får præsens til over 13 sider (s. 323-36) i de mest makabre detaljer at redegøre for de praktiske omstændigheder ved dødsstraffens fuldbyrdelse lige ned til omtale af den omhyggelige arkivering af de sigtemærker, som påsattes de dødsdømte. Man læser det med nyfiken gysen og spørger, om alt dette også er nødvendigt, da der jo ikke er tale om en lærebog i dødsdomsfuldbyrdelse. Men i virkeligheden er vel denne redegørelse nærmest ment som et indlæg mod dødsstraffen.

Bogens kildebehandling leder naturligt til spørgsmålet, om præsens generelle historiske forståelse af denne dramatiske fase i vor historie er dækkende. Svaret er ja, men med visse modifikationer. Præsens burde have givet en samlet historisk tilstandsbeskrivelse, der godtgjorde, at han helt havde forstået, hvad krig er, og hvilken psykisk tilstand et besat lands befolkning befinder sig i, når befrielsens time pludselig er inde, og man samtidig skal gøre op med besættelsesmagtens håndlangere. Det var et problem, som hele befolkningen blev konfronteret med, og Henry Hellsen rammer rigtigt, når han i sin artikel i *Berlingske Tidende* om arrestantindbringelserne til Københavns domhus 5. maj 1945 ikke blot refererer, men også kommenterer: »Disse mennesker har fortjent at lide... folket kræver udløsning for sit indestængte had, den forbitrelse som tyskerne har fyldt alle danske hjerter med. Vi må have afløb for vor vrede.« (s. 174).

Disse ord er en svag afglans af, hvad den illegale presse skrev før befrielsen.

Mens befolkningen som helhed vel kan siges at have levet i en urolig og utryk tilstand, havde de aktive modstandsfolk været i konstant angst, angst for arrestation, tortur og henrettelse. Jeg forstår godt, at en modstandsmand, som optræder anonymt i bogen, forleden dag til mig kunne sige: »Adskillige af os var som sindssyge, da åget først var hævet.« Her er nok en god del af forklaringen på nogle af de begivenheder, som fandt sted i de første majdage, og som må forekomme eftertiden ufattelige. Genskaber man sig tilstanden – og det skal historikeren kunne – fattes vildskaben og brutaliteten.

Naturligvis kan man ikke forlange, at en historiker selv skal have gennemlevet den tid, han skildrer. I sin bog »Til sidst kommer man hjem« skriver Frode Jakobsen (s. 50), at »hovedindvendingen mod de »histori-

ske vidner« er, at de er parter og derfor ikke kan være objektive vidner. Også deres udsagn må, naturligvis, behandles med dømmekraft og forstand. Men de – og vel kun de – ved noget om det indre liv, tanker, følelser, motiver, noget, som ikke kan formidles gennem papir«.

Og videre skriver Frode Jakobsen: »Meget kan dokumenteres. Men aldrig det vigtigste: ånden. Motiverne, menneskene, der handlede – hvad de har tænkt og følt.«

Jamen, det er jo historikerens adelsmærke, at han finder de kilder, som gør *det* muligt. Og det *er* opnåeligt. I foråret udkom en lille ubemærket bog – »Slås mens du er bange« af Hans Pedersen (udg. af Luftmeldedistrikt Viborgs Venner). Den modsiger Frode Jakobsen. Det er en ægte beskrivelse af ånd, motiver og mennesker. Den vidner ganske usminket om det jævne, primitive had til besættelsesmagten og dens håndlangere, og den dokumenterer angsten for lyden af motorer, der stopper, for bildøre, som smækker, rædslen ved at blive forrådt, ved at blive arresteret, ved at blive tortureret og røbe kammeraterne for til sidst at blive skudt. Samme bog beretter fra det af præses så ilde omtalte Marselisborg-internat, at nogle frihedskæmpere med magt måtte fjerne en kammerat, som tævede løs på fangerne: »Da vi tog fat i Henrik, skreg han: Det var dem, der dryppede syre i mine øjne. Det var dem. Det var dem.«

Når det gælder at indfange tidens særlige mentalitet, viser præses ikke overalt den fulde forståelse. Derfor fornemmer man en misbilligende holdning til meget af det, der skete – ikke mindst de dispositioner, modstandsbevægelsen stod bag. Den kommer frem på en subtil måde gennem små ironiske glimt, ofte morsomme og tilsyneladende uskyldige, hvad de slet ikke er. Det rammer f.eks. Carsten Høeg, centralkartotekets skaber. Her citeres Hartvig Frisch, der om sin kollega sagde: Han opbyggede kartoteket »efter lige så omhyggelige principper for seddelkatalog som et bind af Toesaurus Linguae Latinae« (s. 106). Og så fortsætter præses selv: Der blev lagt vægt på hellere at få mange med end få – »et princip, der måske er godt for ordbøger, men som er mere tvivlsomt, når der er tale om at berøve mennesker deres frihed« (s. 109). Det er ubestridelig rigtigt, og stikprøver i kartoteket viser, at man kunne komme deri på et såre spinkelt grundlag. Men der var krig, og vidneafhøring var umulig.

Til den rette forståelse af situationen hører også, at man må gøre sig klart, at der ikke uden videre var fred 5. maj. Nogle dage efter den formelle kapitulation spurgte i Silkeborg en fredelig ubevæbnet kontormand naivt en tysk vagtpost, om han kunne købe hans gevær. Den tyske soldat sagde nej, skød og dræbte kontoristen bagfra, da han ville fjerne sig. Der var fred, ja vist, men stadig krig. I Odense var der regulære

ildkampe 5. maj, hvorved 26 blev dræbt og 77 såret. I hovedstaden løb tallene endnu højere op*. Verdenskrigens blodigste døgn i Danmark var 5. maj. Holder man sig det for øje, forstår man bedre, at den islandske dramatiker Guðmundur Kamban, der var på månedsløn hos Werner Best, blev dræbt, da han skulle arresteres og satte sig til modværge (s. 169f.). Man forstår også de øvrige 24 eller flere drab efter 5. maj, som modstandsbevægelsen tog ansvaret for. Og man forstår også en sjælsrå udtalelse om, at »det var en travl dag«, hvorfor man ikke havde tid til at fjerne liget af en marinevægter, der var blevet skudt under et påstået flugtforsøg.

Risikoen for pøbeljustits fremgår af de samtidige skildringer, bogen refererer (s. 173f.). Den alvorlige episode i Vøstres Fængsel så sent som 20. juli 1945 viser, at der ikke skulle meget til, før man tog sig selv til rette.

Præses har en detaljeret redegørelse for tjenstemandsopgøret, hvor den ene bagatelagtige forseelse efter den anden drages frem. En lygte-tænder med en nazistisk kone, en præst med et par tyskvenlige døtre, en professor med geopolitiske foredrag o.s.v. Præses ironiserer over disse sager, men de kunne også bruges til at godtgøre, hvor voldsom harmen var, siden disse sager medførte sanktioner, og således begrunde den drakoniske indskriden, især i begyndelsen, for at undgå selvtægt.

Det kunne også være præciseret, at 5. maj var der formentlig op mod 250.000 tyske flygtninge og sårede soldater underbragt i skoler, forsamlingshuse o.s.v., foruden alle de bygninger af samme art, som værnemagten havde beslaglagt. Antallet forklarer, hvorfor interneringsforholdene mange steder var uforsvarlige. Præses fremstilling af de interneredes fortrædeligheder fylder mere end 50 sider.

Som i en retssag må alt behandles efter den vægt, der tilkommer det. Ikke alle vidneudsagn er som nævnt lige gode. Det er historiske kilder heller ikke. Præses ved det, men enkelte steder har han glemt det. Helt uden tendens er bogen ikke. Præses har vist nok nærmet sig emnet med fredstidsjuristens afsky for alle de brud på normal retspleje, der skete. Han har så, efterhånden som arbejdet skred frem, hæderligt prøvet at sætte sig ud herover. Det er ofte lykkedes, men ikke altid.

5. Af bogens resultater er nogle kendte i forvejen. W. E. von Eyben

* Jørgen Røjel oplyste under disputatshandlingen, at en gennemgang af dødsattesterne alene fra København viste, at 76 blev dræbt ved skud 5., 6. og 7. maj 1945, de fleste mænd under 25 år.

nåede allerede langt alene på åbne kilder med sin lille bog »Thi kendes for ret« (1968). Nævnes bør også Karl O. Christiansen: »Landssvigermentaliteten i sociologisk betydning«, der kom allerede i 1955. Her var det den anden vej: En magister blev dr. jur.

I Ditlev Tamms bog får vi klarlagt en række enkeltpersoners betydning for retsopgøret. Central er således udredningen af justitsminister Busch-Jensens formentlig løfte til landstinget (s. 128) om at ville pålægge anklagemyndigheden at undlade tiltalerejsning i visse mindre alvorlige tilfælde. Man kan næppe komme opklaringen af dette forhold nærmere. Busch-Jensen gav ikke anklagemyndigheden noget direktiv. De små landssviger blev tiltalt og dømt først og derfor strengt, af hvilken årsag landstinget følte sig ført bag lyset. Sært at drevne politikere ikke sikrede sig. Formentlig skyldtes det folkestemningen, der ikke gjorde det tilrådeligt at give ministeren en håndfæstning. Det var altså rigsdagens ønske, at der kun skulle rejses tiltale efter straffelovstillægget i de groveste tilfælde. Busch-Jensens handlemåde er gådefuld. Hans udtalelse s. 229 er sort tale. Mere mærkværdigt er det dog, at anklagemyndigheden ikke af sig selv fulgte med i rigsdagens behandling af denne meget vigtige lov. Herved blev der fra begyndelsen lagt en streng kurs. Man må nok erindre sig, at forsommeren 1945 var revolutionslignende. Normal tankegang var suspenderet. »Også hos anklagemyndigheden var vi rabiater i begyndelsen«, sagde en af rigsadvokatens medarbejdere (s. 233). Men hverken rigsadvokat Fritz Pihl eller justitsminister Busch-Jensen kommer helskindet ud af fremstillingen. Sidstnævnte beskyldes faktisk for at lyve (s. 234). Jeg vil nøjes med at sige, at Bush-Jensen hurtigt var blevet politiker.

Andre personer, vi møder, er Stefan Hurwitz, der lidt ironisk præsenteres under kapiteloverskriften »Professoren i strafferet«. Hvorfor måtte han kæmpe for at få indflydelse på retsopgøret? Vi får klarlagt Carl Madsens storhed og fald og Frode Jakobsens anstrengelser for at få samarbejdet med politikerne (og embedsmændene) til at fungere uden at svigte modstandsbevægelsen. Frode Jakobsen har selv – som Per Federpiel – her og nu givet sin vurdering. For resten er det jo i sig selv en historisk begivenhed, at så mange af besættelsens store navne er til stede i dag. Svenning Rytters overvejende frugtesløse bestræbelser analyseres, og Busch-Jensens og hans efterfølger og forgænger A. L. H. Elmquists forskellige forvaltning af benådningsretten m.h.t. de dødsdømte granskes minutiøst. Det er uhyggelig læsning. Også her spiller tidsfaktoren en betydelig rolle, men når man eftertænker de anvendte kriterier, synes man næsten, at en lodtrækning havde været lige så god.

Præsens gode udnyttelse af især justitsministeriets og anklagemyndighedens arkiv giver os ny indsigt i et væsentligt problem. Også behandlingen af domstolenes forhold er interessant. Ikke mindst højesterets voteringsprotokoller er en vigtig kilde til retsopgørets dilemma. Ingen skal beskyldes for at beskytte sine juridiske kaldsfæller. S. 61 siger han lige ud, at domstolene spillede teater, når de under besættelsen efter særlovgivningen skulle idømme strenge straffe for antityske handlinger. Omfattede domstolene ikke deres funktion som en vigtig forudsætning for forhandlingspolitikken?

Dommen eller dommene over Frikorps Danmark og politikernes forhold i denne sammenhæng har 1. officielle opponenter allerede fremlagt nuanceret. Jeg vil med basis i bogens grundige redegørelse fremdrage et andet forhold, hvor politikerne blev eksponeret, nemlig i sagerne mod de personer, som havde fulgt statsminister Vilh. Buhls opfordring i september 1942 om at bistå myndighederne med at opklare sabotage. Domstolene fulgte i 1945 anklagemyndighedens påstand om, at Buhls udsagn ikke var »anvisning fra lovlig dansk myndighed«. Dommere, som i 1942 havde dømt dem, der blev angivet på statsministerens anvisning, dømte tre år efter dem, der havde fulgt statsministerens opfordring, mens denne stadig hed Buhl. Ja, en højesteretsdommer, der i 1941 havde stadfæstet interneringen af kommunisterne (s. 562 f), dømte generaldirektør P. Knutzen for til det danske politi at have sendt en seddel med to nazisters navne. Den havde været ophængt på DSB.s centralværksted, og Knutzen ville angiveligt undgå tysk indgriben, der kunne have afsløret værkstedets mange kommunister.

Dommerne følte stort ubehag ved disse sager (s. 385), men dømme gjorde de. Vidste man det ikke i forvejen, så bliver det nu slået fast med 7-tommersøm, at domstolsafgørelser er bestemt af konjunkturerne, og disse kan ændres radikalt på et par år. Domstolenes konjunkturbevidsthed eller måske snarere uselvstændige holdning i forhold til anklagemyndigheden dengang dokumenteres også ved, at de dømte de hjemmetyske zeitfreiwillige mildere end frontkæmperne, skønt det modsatte var rigsdagens ønske. Det var statsadvokaten for Sønderjylland, som havde misforstået signaler fra rigsdag og rigsadvokat (s. 421).

Til næstsiddst skal jeg opholde mig kort ved politikerne, på hvem præsens placerer et centnertungt ansvar. Med rette får indenrigsminister Knud Kristensens berygtede amtmandscirkulære fra 1940 om selskabelig omgang med besættelsesmagten en grundig behandling (s. 504-12). Cirkulæret var selvfølgelig ikke udsendt på skrømt. Det var et led i forhandlingspolitikken. Men Knud Kristensen og de øvrige forhandlingspolitikere

ville i 1945 gerne glemme, hvad der var gået forud for 29. august 1943. Præsens diskussion af denne datos betydning for retsopgøret er særdeles velbegrundet. Men måske kunne der være ræsonneret over, hvorfor politikerne svigtede de embedsmænd og andre, som havde udført deres intentioner. Svaret er ret enkelt: De ville genvælges. Alene Christmas Møller havde den fornødne civilkurage. Den reddede Nils Svenningsen og Frantz Hvass – de to mest udsatte i udenrigsministeriet – og ingeniør T. K. Thomsen (s. 476f.), hvilket umuliggjorde et opgør med værnemagerne som planlagt. Fremstillingen af denne problemstilling er fortjenstfuld.

I Frihedsrådets pjece »Når Danmark atter er frit« tales alene om at gøre et politisk ansvar gældende over for politikerne. Et sådant kunne kun drages af politikerne selv, og det var jo hele den kære familie fra før den 29. august 1943, som 1. officielle opponenter allerede har fremhævet. Nedsættelsen af den parlamentariske kommission var altså i princippet efter modstandsbevægelsens ønske, dens sendrægtighed og dens resultater 10 år efter næppe. Her var tale om et velberegnet stykke forhalings-taktik.

Bortset fra at vi i 1949 opgav neutralitetspolitikken, forblev besættelsen – inklusive retsopgøret – altså en parentes i vor historie. Men det var vel just præcis også, hvad modstandsbevægelsen kæmpede for: Tilbage til demokratiet, der med Winston Churchills ord er den mindst dårlige styreform.

6. Nogen klar og enkel tese munder afhandlingen ikke ud i. Det er næppe heller muligt. På trods af den kritiske holdning til sider af retsopgøret, som bogen vidner om, synes præses at dele von Eybens vurdering: »Det gik ikke særlig godt og heller ikke særlig slet. Det gik kort sagt, som man kunne vente. Det gik, som det formentlig er gået alle vegne og til alle tider under tilsvarende forhold. Vi kan ikke lave om på naturlovene«. Jeg er enig i denne opfattelse.

På trods af de kritiske bemærkninger, jeg har fremført, skal det til sidst slås fast, at præses har leveret et så at sige udtømmende værk om alle sider af retsopgøret. Bogen bringer nyt, og den kaster lys over gammelkendte forhold. Materialet er fremlagt så grundigt og redeligt, at læseren har mulighed for at danne sit eget skøn. Afhandlingen opfylder således de krav, man må stille til et vægtigt samtidshistorisk arbejde, og præses kan derfor med hæder føje endnu en doktorgrad til den, han i forvejen har.